

שינויים מכוונים בלשון ציטוטי הפסוקים בספרות חז"ל

אסף רוזן-צבי*

ציטוטי המקרא הרבים הפזורים בספרות חז"ל משמשים בין השאר לשחזור נוסח המקרא שעמד לפני החכמים. אמנם בדיקה מקיפה של לשון הציטוטים מלמדת שברוב גדול של המקרים ספרות חז"ל משקפת את נוסח המסורה, אולם פעמים לא מעטות היא משמרת נוסח אחר.¹ הדיון השיטתי הראשון בהבדלים שבין נוסח המסורה ובין נוסח המקרא המשתקף בספרות חז"ל היה חיבורו של א' אפטוביצר,² שהניח את היסוד למחקרים שבאו אחריו.³

* מכון שלום הרטמן, ירושלים.

** מאמר זה מבוסס על עבודתי במפעל המקרא שבאוניברסיטה העברית (ריכוז אפראט II – נוסח המקרא המשתקף בספרות חז"ל), ובעיקר על ריכוז הציטוטים מספר זכריה ומלאכי בשנים 2009–2011. מאמר זה עבר גלגולים רבים. אני מודה לפרופ' מנחם כהנא, פרופ' נעם מזרחי, פרופ' שלמה נאה, פרופ' מיכאל סיגל, פרופ' ישי רוזן-צבי, ומר אהרן גלצר שקראו גרסאות שונות שלו והעירו את הערותיהם המועילות.

¹ כבר רב האי גאון נזקק לשאלה בדבר נוסחאות של פסוקים 'שמצינו בתלמוד ואינם במקרא' (תשובות גאונים קדומים, סי' עח), ובתקופה מאוחרת יותר העירו בעלי התוספות על מקומות שבהם 'הש"ס שלנו חולק על ספרים שלנו' (שבת נה ע"ב, ד"ה 'מעבירם כתיב'; נידה לג ע"א ד"ה 'הנשא כתיב'). פירוט של נושא זה הן אצל פרשנים מסורתיים והן במחקר המודרני ראה במאמרו של י' מאורי, 'מדרשי חז"ל כעדות לחילופי נוסח במקרא – תולדות המחקר ויישומו במהדורת "מפעל המקרא"', מ' בר אשר, מ' גרסיאל, ד' דימנט וי' מאורי (עורכים), עיוני מקרא ופרשנות ג, רמת גן תשנ"ג, עמ' 267–286. לסיכום עדכני בנושא ראה: Assaf Rosen-Zvi, "Rabbinic Literature," *Textual History of the Bible Vol. 1c*, ed. A. Lange et al., Brill 2017, pp. 751-754

² V. Aptowitzer, *Das Schriftwort in der Rabbinischen Literatur*, Wien 1906. אמנם קדם לו ש' רוזנפלד בספרו משפחת סופרים (וילנא, תרמ"ג), אולם לחיבור זה חסרונות רבים במתודה המחקרית (בהם דן אפטוביצר במבואו, עמ' 17–21). גם אין בספר עיסוק בשאלות העקרוניות של מהות שינויי הנוסח אצל חז"ל ואופיים (עיקר עניינו של רוזנפלד במבוא הוא להוכיח כי הגרסאות המשתקפות בספרות חז"ל עדיפות על נוסח חכמי המסורה).

³ בדרשות 'אל תקרי' [מ' ציפור, "אל תקרי" – בין דרש לנוסח, מ' בר אשר, מ' גרסיאל, ד' דימנט וי' מאורי (עורכים), עיוני מקרא ופרשנות ג, רמת גן תשנ"ג, עמ' 349–362. S. Talmon, "Aspects of the Textual Transmission of the Bible in the Light of the Qumran Manuscripts", *Textus* 4 (1964); בדרשות המרמזות על היכרות עם שתי נוסחאות שונות לאותו הפסוק [ד' רוזנטל, 'על דרך טיפולם של חז"ל בחילופי נוסח במקרא', י' זקוביץ וא' רופא (עורכים) ספר יצחק אריה זליגמן כרך ב, ירושלים תשמ"ג]; ובנוסחים ייחודיים השונים מנוסח המסורה שנשתמרו רק בכ"י אחד של מדרשי ההלכה והוגהו ברוב כתבי היד שבידינו [מ' כהנא, נוסח המקרא המשתקף בכתב יד רומי 32 לספרי במדבר ודברים, מחקרי תלמוד א, י' זוסמן וד' רוזנטל (עורכים), ירושלים תש"ן, עמ' 1–10].

עיסוק זה הוביל גם לדיון באופן שימושם של החכמים בפסוקים ולטענה כי לעתים אין מדובר בעדות לנוסח אחר של הפסוק אלא בדרך המדרש של החכמים.⁴ טיעון זה התמקד בעיקר בדרשות שבהן נזכר שינוי הנוסח ('כתיב' או 'אל תקרי'),⁵ אולם גם בדרשות רבות שאינן עוסקות בשינוי הנוסח במפורש ניתן להסביר שהנוסח השונה של הפסוק המצוטט הוא שינוי של הדרשן. במאמר זה אדון בכמה שינויים בולטים בלשון הציטוט ואראה כיצד הם נובעים מההקשר הדרשני, השפעת התפילה או עריכה סגנונית. אף שמקרים אלו נדירים בספרות חז"ל, דומני שיש בהם חשיבות רבה להבנת השימוש של חז"ל בציטוט הפסוקים והזיקה שבין הציטוט לדרשה עצמה. בחלקו הראשון של המאמר (ובנספח)⁶ אדון בתופעה של הבדלים דקדוקיים קלים בין נוסח המסורה ובין לשון הציטוט בספרות חז"ל ובשיקולים שיש לבחון על מנת להכריע אם הבדלים אלו הם שינויים הנובעים מהשפעת הדרשה ואם הם שייכים לשלב המסירה או מבטאים שינוי קדום משלב יצירת החיבור או עריכתו.

א. שינויים קלים בלשון ציטוט הפסוקים: זכריה ומלאכי כמקרה מבחן

בדיקה שיטתית של כל ציטוטי הפסוקים בספרות חז"ל מספרי זכריה ומלאכי⁷ מלמדת כי בדרך כלל נוסח המקרא המשתקף בספרות חז"ל זהה לנוסח המסורה למעט שיבושים שחלו במסירה. מלבד שיבושים גרפיים של סופרים ניתן לציין כמה גורמים נפוצים לשינויים:

⁴ י' מאורי סקר את הגישות בדבר קיומו של נוסח מקרא שונה בספרות חז"ל (לעיל הע' 1). בין השאר הוא דן שם באופי המיוחד של מדרשי הכתובים ובאופן שימושם בפסוקים, ולאור זאת הוא מעלה את השאלה באיזו מידה ניתן ללמוד מספרות חז"ל על נוסח המקרא.

⁵ ש"ר עדלמן (מסלת כל בני חלוף, בתוך 'המסלות', ירושלים תרל"ה) וה' הלר (על תרגום השבעים בקונקורדנציה היכל הקדש, ניו-יורק תש"ד). מאורי (לעיל הע' 1, עמ' 276) מצטט את עדלמן ואת הלר כבעלי הטענה הכללית הבאה: 'כל הדרשות שביסודן מונח... נוסח שונה במקרא ניתנות להסבר (גם) על בסיס נוסח המקרא עצמו, אם רק מבינים לנכון את כללי הדרש (= "דרך הש"ס") המאפיינים את ספרות חז"ל'. אולם תיאור זה של טענתם אינו מדויק מאחר שעדלמן והלר אינם עוסקים בכל ציטוטי הפסוקים שיש בהם שינוי מנוסח המסורה, אלא עיקר עניינם בדרשות 'כתיב' ודרשות 'אל תקרי', וטענתם שאין הן מעידות על נוסח אחר. אחת ההוכחות של הלר היא שדרשות 'כתיב' ודרשות 'אל תקרי' מופיעות במקבילות ללא מונחים אלו, כלומר כדרשה בלבד, ומכאן שאין מדובר בעדות נוסח אלא בדרך הדרש של חז"ל. מאורי גם מפנה לדבריו של בעל מנחת שי (במ' ז, א, [מהד' צ' בצר, עמ' 283]), המצטט את דברי הרעיא מהימנא (פר' פנחס) שחז"ל הרשו לעצמם לעבד את הפסוקים בדרשותיהם כאומן החותך ומתקן לבוש מבדים. אולם הן דברי הרעיא מהימנא והן דברי בעל מנחת שי מוסבים לחילוף של חסרות ויתרות בלבד ולא לשינויים בולטים של מילים שונות. ש' נאה ('אין אם למסורת או: האם דרשו התנאים את כתיב התורה שלא כקריאתו המקובלת?') תרביץ סא, ג-ד [תשנ"ב], עמ' 401-448) עסק בשאלה אם התנאים דרשו את מילות הפסוק שלא כצורתן ואף הציע שכמה מהדרשות מבוססות על נוסח מקרא השונה מנוסח המסורה שבידינו (ראה בעיקר עמ' 409-410).

⁶ הכולל את כל השינויים (שאינם שיבושים קלים) שמצאתי בציטוטי פסוקים מתוך זכריה ומלאכי.

⁷ בדיקה זו נעשתה עם עמיתי אהרן גלצר בעבודתנו על אפראת II במפעל המקרא שבאוניברסיטה העברית. בספרות חז"ל מצויים כשש מאות וחמישים ציטוטים מספר זכריה וכארבע מאות ושבעים מספר מלאכי (ללא ילקוטים מאוחרים. רשימת החיבורים הנכללים בהגדרת 'ספרות חז"ל' לעניין זה ניתן למצוא במבוא לספר יחזקאל בהוצאת מפעל המקרא, מ' גושן-גוטשטיין וש' טלמון [עורכים], ירושלים תשס"ד).

'תיקונים' לשוניים,⁸ השפעת פסוק אחר בעל לשון דומה,⁹ השפעת לשון חז"ל¹⁰ ועוד.¹¹ מנגד תופעה נפוצה למדי היא שינויים דקדוקיים קלים בלשון הפסוק התואמים את לשון הדרשה הסמוכה. דמיון זה בין הדרשה לפסוק יכול להתפרש בשתי אפשרויות הפוכות: האחת היא לראות בלשון הדרשה עדות לנוסח אחר שעמד לנגד עיני הדרשן לפסוק. אכן, שימוש זה נעשה בניסיונות לשחזר את נוסח המקרא המשתקף בספרות חז"ל השונה מנוסח המסורה.¹²

⁸ לעתים ה'תיקון' נשתמר בעד בודד (זכריה ו, יד – 'והעטרת תהיה לחלם' – במשנה מידות ג, ה בכ"י קיימברידג' מופיע 'והעטרות תהיינה לחלם'), ולעתים התייעוד הרב מחזק את מקוריותו (מלאכי ג, יט – 'היו כל זדים וכל עשה רשעה קש' – במקורות רבים ומגוונים מתועד הנוסח 'עושי רשעה'). אולם תיקונים לשוניים הם תופעה נפוצה במקורות נוספים כדוגמת החומש השומרוני (ראה את רשימת התיקונים הלשוניים [החלפת צורות בלתי רגילות] שמציג ע' טוב מתוך השוואת נוסח המסורה לחומש השומרוני [ביקורת נוסח המקרא, מהדורה שניה, ירושלים תשע"ד, עמ' 79-84]) וכמה ממגילות מדבר יהודה, וכל מקרה לגופו (לדוגמה, תרגום השבעים לפסוק מזכ' ו, יד שנזכר לעיל, משקף את הנוסח 'והעטרת' [ὁ δὲ στέφανος] תהיה לחלם' וכך בתרגום יונתן: 'תושבחה'. כאן השינוי הוא בנושא הפסוק ולא בפועל כמו בנוסח שבמשנה. בשני המקרים יש ניסיון לפתור את חוסר ההתאמה התחבירי בין 'והעטרת' (רבות) ובין 'תהיה' (יחידה) בהתאמת הנושא ללשון היחיד או בהתאמת הפועל ללשון הרבים.

⁹ לעתים מדובר בהחלפת ביטוי או מילה נדירים שבפסוק (זכריה ה, ד – בספרי דברים כ"י לונדון הביטוי היחידאי 'רחובות ירושלים' הוחלף בביטוי הנפוץ 'חוצות ירושלים'), ולעתים בשינוי הפסוק בעקבות פסוק דומה (מלאכי ג, א: 'הנני שולח מלאכי ופנה דרך לפני' – בשמות רבה לב, ט, סא ע"א מופיע: 'הנה אנכי שולח מלאכי כנראה בהשפעת שמות כג, כ: 'הנה אנכי שלח מלאך לפניך' או בהשפעת מלאכי ג, כג המוכר מקריאת ההפסוק: 'הנה אנכי שלח לכם את אליה הנביא'. ההשפעה של הפסוק בשמות ניכרת בתנחומא בוכר שלח יא, לג ב: 'הנני שולח מלאך ופינה דרך'. השפעת הפסוק ממלאכי ניכרת בתנחומא בוכר ויגש יא, קה ע"ב מופיע: 'הנה אנכי שולח לכם מלאכי ופינה דרך').

¹⁰ זכריה ב, ד: 'אלה הקרנות אשר זרו את יהודה' – בבבלי סוכה נב ע"ב בכ"י מינכן 140 מופיע 'אלו הקרנות' כלשון חכמים.

¹¹ לעתים קשה לקבוע באיזה שלב נוצר השינוי. לדוגמה, השפעת לשון חז"ל יכולה לנבוע מהדרשן או מהעורך אך גם יכולה להיות שיבוש של סופר הרגיל ללשון חז"ל. גם מה שנראה תיקון דקדוקי יכול במקרים רבים לשקף נוסח אחר שכבר עמד לפני החכמים. מסתבר שכמה מהשינויים הללו (כדוגמת השפעה של פסוק אחר בעל לשון דומה) סיבתם שהמקרא צוטט מתוך הזיכרון.

¹² במהדורת מפעל המקרא נוסחים המשתמעים מתוך הדרשה והפרשנות לפסוק ('גרסאות הרמנויות') מצוינים במילה herm. אינני חולק על קביעה זו, שהרי במקרים אלו מדובר לא רק בדמיון לשוני בין הדרשה לפסוק אלא בגרסאות שבלעדיהן הדרשה לא הייתה יכולה להידרש. אולם הכיוון של אימות הנוסח מתוך הדרשה דומה בשני המקרים ושונה מהכיוון שאציע במאמר. מאחר שההבחנה בין התופעות חשובה, אביא דוגמה לאימות גרסה של פסוק מתוך הדרשה באמצעות מקור שטרם נדון בהקשר זה. בבבלי שבת קלט ע"א מובאת דרשה בשם רב פפא: 'אי בטלי דייני בטלי גזירפטי דכתיב הסיר ה' משפטיך פנה אויבך [צפ' ג, טו]'. הדרשה עוסקת בקשר שבין ביטול הדיינים לביטול הענישה של הגויים, והראיה מהפסוק שמקשר בין הסרת המשפט וביטול האויב מובנת. בדפוס ונציה נוסח הפסוק המצוטט הוא 'הסיר ה' שופטייך'. שני הנוסחים יכולים להתאים לתוכן הפסוק, אולם הנוסח 'שופטייך' מתאים יותר הן מצד ההקבלה לצלע השנייה בפסוק 'אויבך' והן מצד הדרשה המכוונת לביטול הדיינים ולא לביטול הדיינים. מנתונים אלו בלבד קשה להכריע אם הדרשה מעידה על מקוריות הנוסח או שמא נוסח הפסוק הותאם לדרשה. במקרה זה יש לנוסח 'שופטייך' תמיכה משני כתבי יד של דרשה אחרת במדרש תהילים צה, רי ע"א: 'לכו נרננה ליי נריעה לצור ישעינו – זשה רני בת ציון הריעי. על איזה דבר? הסיר יי שופטייך פינה אויבך – הכול שמיחין במפלתן של רשעים'. בדרשה זו אין אזכור לדיינים שיכול להסביר את השינוי, ויש בזה חיזוק להשערה שמדובר בנוסח מקורי. ואכן, ניתן למצוא חיזוק לנוסח זה גם מהתרגומים העתיקים, הן בתרגום המיוחס ליונתן (ד"יני שיקרא) והן

אפשרות אחרת היא שההקשר הדרשני הוא שהביא לשינוי בלשון ציטוט הפסוק. השפעת הדרשה גם היא יכולה להתפרש בכמה אופנים:

א. פעמים נראה שיש להסביר שינויים אלו כאשגרות של סופרים או מסרנים, בעיקר במקרים שיש סמיכות רבה בין הדרשה לפסוק, כדוגמת הדרשה בשיר השירים זוטא א, ב ע"ב:13 'נקרא אגודה שנאמר ואגודה על ארץ יסדה [עמוס ט, ו] בעוד שבנוסח המסורה מופיע: 'ואגדתו'.¹⁴

ב. עוד הסבר אפשרי הוא שהשפעת לשון הדרשה אינה מודעת, והיא חלק מהתופעה של חוסר דיוק בציטוטי הפסוקים הנובעת מציטוט על סמך הזיכרון.¹⁵

ג. אפשרות נוספת שעליה ארחיב בהמשך דבריי היא שהשינוי הוא מודע ומכוון בניסיון לקרב את לשון הפסוק ללשון הדרשה.

בהקשר זה של הסבר השינויים יש להביא בחשבון שני שיקולים מנוגדים: מחד לא כל שינוי הנראה כאשגרה ומופיע בעד נוסח בודד הוא בהכרח שיבוש שחל בתהליך המסירה. ציטוטי הפסוקים עברו מכבש הגהה כדי להתאימם לנוסח המסורה בעקבות הנחת היסוד של המגיהים שכל ציטוט השונה מנוסח המסורה הוא שיבוש. ואכן, חילופי נוסח רבים למדי אשר יש עדות חיצונית לקדמותם¹⁶ נשתמרו רק בעד נוסח בודד של חיבורים שונים מספרות חז"ל.¹⁷ ומאידך לא כל שינוי בולט בציטוט הוא בהכרח קדום, ויש להביא בחשבון כי מעורבותם של הסופרים והמסרנים בשינוי הטקסט הייתה הרבה מעבר לאשגרות בעלמא.¹⁸ בנספח למאמר

בניקוד של כ"י אמברוזיאנוס של הפשיטתא (קריאת המילה 'דיניכי' תלויה בניקוד. על פי הנקודה הדיאקריטית שמעל היו"ד הראשונה בכתב היד נראה שיש לקרוא את העיצור יו"ד בתנועת א, והנוסח המשתקף כאן הוא 'שופטיך'. אני מודה למורי שרגא אסיף על עזרתו).

¹³ הנוסח על פי כ"י פארמה 541.

¹⁴ דוגמה נוספת ממדרש תהלים כא, פט ע"ב, בנוסח כ"י פארמה 1232: 'ומהו סוסו של הקב"ה סופה וסערה שנאמר ה' סופה וסערה דרכו [נחום א, ג] (ובנוסח המסורה: 'ה' בסופה ובסערה דרכו').

¹⁵ ראה דיון והפניות אצל ד' רוזנטל (על הקיצור והשלמתו – פרק בעריכת התלמוד הבבלי, מחקרי תלמוד ג, י' זוסמן וד' רוזנטל [עורכים], תשס"ה, עמ' 814-815), על שיבושים בנוסח פסוקים אצל הרמב"ם הנובעים מציטוט הפסוקים בעל פה.

¹⁶ הנוסח משתקף בתרגומים העתיקים, מתועד בכתבי יד של המקרא מימי הביניים או בהערות המסורה.

¹⁷ אביא כמה דוגמאות מספר הושע: (1) הושע א, ב – המילה 'לך' חסרה בתרגומים וגם בבבלי פסחים פז ע"א בהיקרות אחת (מתוך שתיים) בכ"י קולומביה בלבד; (2) הושע א, יח – תוספת המילה 'לי' מתועדת בתרגומים ובכתבי יד של המקרא ומופיעה בשני עדי נוסח של בבלי פסחים פז ע"א ובכ"י אחד בלבד בבבלי כתובות עא ע"ב; (3) הושע ד, ג – הצורה 'יושבי' מתועדת בתרגומים, בכתבי יד של המקרא ובעדות המסורה ומופיעה בכמה כתבי יד של בבלי קידושין יג ע"א, ואילו בבבלי שבועות לט ע"א בדפוס לובלין בלבד; (4) הושע יד, ג – תוספת 'אלקיכם' מתועדת בתרגומים ומופיעה בבבלי יומא פז ע"ב בדפוס ונציה בלבד; (5) הושע יד, ה – הצורה 'משבותכם' מתועדת בתרגומים ומופיעה בשני כ"י של בבלי יומא פז ע"ב ורק בכ"י לונדון של ספרי דברים פ"ס שמב, עמ' 391.

¹⁸ חשוב לזכור שכתבי יד עבריים רבים הועתקו על ידי תלמידי חכמים לשימוש האישי. לפי מ' בית אריה, לא פחות ממחצית מכארבעת אלפים כתבי יד עבריים בעלי קולופון שבידנו הועתקו ללימוד אישי (M. Beit, "Publication and Reproduction of Literary Texts in Medieval Jewish

מובאים כל המקרים שבהם מצאתי זיקה בין השינוי בלשון הציטוט ובין הדרשה, ולא נראה שהשינוי משקף נוסח קדום של הפסוק שעמד בפניהם. להלן יידונו ארבע דוגמאות מתוך הרשימה שבהן יש שינוי בגוף או ב'זמני' הפועל של הפסוק בהתאמה ללשון הדרשה. בדיון קצר זה אנסה לפרוס את השיקולים בניסיון להכריע אם ההבדל בנוסח הפסוק משקף נוסח מקורי¹⁹ שעמד בפניהם או שינוי בהשפעת הדרשה, ואם השינוי שייך לרובד הקדום של יצירת הדרשה ועריכתה, או שמא לרובד המאוחר של המסירה.

1. הדרשה בשמות רבה יח, ז, לה ע"ב מתארת כיצד הקב"ה שמר על ישראל במצרים ומוסיפה:²⁰

אמר להם הקב"ה 'ושמרתם את הדבר הזה לחק לך ולבניך' [שמ' יב, כד] כשם שעשיתי לכם עכשיו כך אני עתיד לעשות לכם לעתיד לבא שנאמר כי הנה יום בא בוער כתנור וגו' [מל' ג, יט] אבל אתם – וחמלתי עליכם כאשר יחמול איש על בנו העובד אותו [שם, יז].

הנוסח 'עליכם' [לעומת נוסח המסורה: 'עליהם'] מופיע בכל עדי הנוסח של שמות רבה,²¹ ועל כן מסתבר שהוא מקורי בדרשה. אפשר שכך היה נוסח המקרא שלפניהם,²² ואפשר שהשינוי נובע מלשון הדרשה המקדימה לציטוט את הפניה 'אבל אתם' ומנוסחת כולה בלשון נוכחים בהתאם לפסוק בשמות שעליו היא מוסבת.²³

2. שינוי דומה קיים בויקרא רבה לא, ד, עמ' תשיח: 'ודלת ראשך כארגמן – הדלים שבכם חביבין עלי כדויד הדא הוא דכתיב והיה הנכשל בכם ביום ההוא כדויד' [זכ' יב, ח]. כך הנוסח בארבעה כתבי יד [שלא כנוסח המסורה: 'בהם'],²⁴ וייתכן שהשינוי נוצר בעקבות לשון

Civilization: Jewish Scribality and Its Impact on the Texts Transmitted", *Transmitting Jewish Traditions*, ed. Y. Elman and I. Gershoni, New Haven 2000, p. 230.

¹⁹ בביטוי 'מקורי' אין כוונתי לעדיפותו על נוסח המסורה אלא שזה היה נוסח המקרא שעמד לפני הדרשן ושאינו נובע משיבוש או משינוי מכוון.

²⁰ הנוסח על פי כ"י ירושלים 5977.

²¹ אני מודה לפרופ' אביגדור שנאן על עזרתו בבדיקת עדי הנוסח של שמות רבה (כאן ובכמה מקומות נוספים).
²² אמנם נוסח זה אינו מתאים לתחילת הפסוק המזכיר את אותם האנשים בגוף שלישי – 'והיו לי, אולם הפסוק הבא פותח בלשון נוכחים: 'ושבתם וראיתם' (ושמא יש לקרוא את תחילת הפסוק 'וְהָיוּ לִי' כציווי לנוכחים).

²³ אמנם בדרשות רבות ניתן למצוא אי התאמה ב'זמני' הפועל בין לשון הדרשה ללשון הפסוק המצוטט, ויש לתהות אם הרצון לתאם ביניהם הוא סיבה מספקת לשינוי לשון הפסוק. עם זאת ייתכן שבדרשה זו המצמידה לציטוט הפסוק את הפתיחה 'אבל אתם' השינוי מתבקש יותר (כדי להימנע מהצרימה 'אבל אתם' – וחמלתי עליהם).

²⁴ כ"י ירושלים, כ"י אוקספורד 147, כ"י אוקספורד 2335 (השייכים כולם לענף הספרדי) וכ"י פריז (השייך לענף האשכנזי). אמנם בכ"י פריז הנוסח לפני כן משובש, ובמקום המילה 'הנכשל' מופיע: 'הנלכד בח?ים' (ייתכן שיש כאן השפעה של יהושע ז, טו 'והיה הנלכד בחרם'). מפתיע שבכ"י אוק' 147 לשון הדרשה

הנוכחים שבדרשה ('הדלים שבכם'). במקרה זה האפשרות שמדובר בנוסח מקורי של המקרא איננה מסתברת, מאחר שפרק י"ב בזכריה מדבר כולו בגוף שלישי. אמנם ניתן לתלות שינוי קל מעין זה באשגרת סופרים, אולם ייתכן שריבוי העדים מעיד שיש כאן שינוי קדום יותר.

3. בתוספת תענית ב, יג, עמ' 335, מובא מעשה שבסופו מופיעה ההבטחה 'שאין המקום מביא מבול לעולם' ובסמוך מובאת הסתייגותו של ר' יוסי:²⁵

ר' יוסה אומר מבול של כל דבר²⁶ אין אבל מבול של דבר לאומות העולם לימות המשיח יש, שנאמר ואקח את מקלי את נועם ואגרע²⁷ אותו להפר את בריתי אשר כרתי את כל העמים [זכ' יא, י] מהו אומר – ותופר ביום ההוא [שם, יא].

הפסוק מזכירה, המזכיר את הפרת הברית לעתיד לבוא, מובא כאן כנוסח המסורה²⁸ ומתפרש על בריתו של האל שלא להביא עוד מבול. בכ"י ארפורט הפסוק כולו מנוסח בגוף שלישי במקום גוף ראשון:

ר' יוסי אומר מבול של מים אינו מביא אבל מבול של דבר באומות העולם לימות המשיח מביא שנאמר ויקח את מקלו את נועם ויגדע אתו להפר את בריתו אשר כרת את העמים. מהו אומר – ותופר ביום ההוא.

דומה כי שינוי בולט ועקיב מעין זה לא ניתן להסביר כאשגרה בלבד.²⁹ מפתיע שהשינוי בציטוט הפסוק תואם שינוי אחר בכ"י ארפורט בלשון דברי ר' יוסי: אם בשאר עדי הנוסח³⁰ ר' יוסי מתאר מצב – 'מבול של מים אין אבל... יש', הרי בכ"י ארפורט דבריו מוסבים על האל בגוף שלישי: 'מבול של מים אינו מביא אבל... מביא'. קשה לראות בלשון דברי ר' יוסי מניע מודע לשינוי הבולט בפסוק, ולכן ייתכן שבמקרה זה מדובר בשיבוש הנובע מציטוט הפסוק מהזיכרון, וצורת הגוף השלישי בדרשה היא הגורם הלא-מודע לנוסח זה.³¹ גם בשתי

המקדימה את הציטוט היא 'הדלים שבהם חביבין'. ייתכן שנוסח זה משקף ניסיון לתקן את המילה 'בכם' בהתאם לנוסח המסורה, אולם בטעות הוכנס התיקון בלשון הדרשה ולא בציטוט הפסוק.

²⁵ הנוסח על פי כ"י וינה.

²⁶ 'כל דבר' – בשאר העדים (דלע): 'מים'.

²⁷ בכ"י דל הנוסח כנוסח המסורה: 'ואגרע'.

²⁸ למעט החילוף הגרפי ד/ר במילה 'ואגרע'.

²⁹ קשה לראות בזה נוסח מקורי, מאחר שמתחילת הנבואה בפסוק ד ועד פסוק יב הנבואה כולה מנוסחת בלשון מדבר. אמנם קיימת אי בהירות בכמה פסוקים (כולל חלק מהפסוק המצוטט) אם הדובר הוא האל או הנביא, אולם גם אם את חלקם יש להבין כדברי הנביא, הם מנוסחים בלשון מדבר.
³⁰ וינה, לונדון ודפ"ר.

³¹ בין שנתלה זאת ברובד המקורי של הדרשה בין שנתלה בשלבי המסירה. במקרים אחרים שבהם השינוי מינורי יותר נראה שההתאמה בין לשון הדרשה ללשון הציטוט בעד נוסח אחד מלמדת שהשינוי הוא אשגרה של הסופר. כך נראה שיש להסביר את הדוגמה מבבלי תענית כ ע"א (דוגמה 6 בנספח).

הדוגמאות הקודמות לא ניתן להכריע בשאלת המודעות, דהיינו אם השפעת הדרשה היא מכוונת ומודעת או שמא הביאה לשיבוש הנובע מציטוט בעל פה. בדוגמה שלהלן נראה שיש ראיות שמדובר בשינוי מכוון ומודע.

4. חטיבת הפסוקים בזכ' יג, ב-ו עוסקת בהכרתת האלילים ונבואת השקר ומסתיימת בפסוק: 'וְאָמַר אֱלֹהֵי מֶה הַמַּכּוֹת הָאֵלֶּה בֵּין יְדֵיךָ וְאָמַר אֲשֶׁר הִפְיִיתִי בֵּית מִאֲהָבִי'. האזכור של הנביא בלשון נסתר ('ואמר אליו')³² נשמר גם בתרגומים העתיקים, ורק בזהות הדובר קיימים חילופים ('ואמרת', 'ואמרו').³³ נוסח אחר של הפסוק מובא בויק"ר לב, א, עמ' תשלה, ושם מופיעה הדרשה הבאה:

מה לך יוצא ליסקל? על שמלתי את בני. מה לך יוצא לישרף? על מה ששימרת את השבת. מה לך יוצא ליהרג? על מה שאכלתי מצה... על שעשיתי רצון אבי שבשמים, הדא הוא דכתיב ויאמר אלי מה המכות האלה וגו' [זכ' יג, ו] המכות האלה גרמו לי שנאהב לאבינו שבשמים.

הפסוק מזכירה מובא לשם סופו – 'אשר הכיתי בית מאהב', המרמז לאנשים אשר נענשו והוצאו להורג על הקפדתם בקיום המצוות, ושהמכות בעולם הזה גרמו לקב"ה לאהוב אותם ולתת את שכרם בעולם הבא.³⁴ הפסוק פותח ברוב כתבי היד של ויק"ר³⁵ בגוף ראשון: 'ויאמר/ואמר אלי',³⁶ שלא כנוסח המסורה: 'ואמר אליו'. חילוף זה תואם את ניסוח הדרשה שמתארת את דבריו של היוצא ליהרג בגוף ראשון: 'על שמלתי את בני... ששימרת את השבת'. אולם נוסח זה אינו תואם את ההקשר של החטיבה המקראית (המתחילה בפסוק ב), שלכל אורכה האל הוא הדובר, והנביא נזכר תמיד בגוף שלישי, ואילו לפי הנוסח 'ויאמר אלי' מופיעים רק כאן דברי הנביא עצמו. דרשה זו מופיעה כבר במכילתא דר"י בחדש ו, עמ' 227:³⁷

ר' נתן אומר לאהבי ולשומרי מצותי [שמ' כ, ה] - אילו שהן יושבין בארץ-ישראל ונותנין נפשן על כל המצות. מה לך יוצא להרג? על שמלתי את בני. מה לך יוצא

³² הדובר שואל את הנביא על החבורות שבחזהו שכנראה היו ממאפייני הנביאים (השווה מל"א יח, כח), והנביא בתגובתו מסתיר את היותו נביא ומתריך את החבורות באופן אחר.

³³ בתרגום השבעים מופיע 'ואמרת אליו' (καὶ ἔρω πρὸς αὐτόν), ומשמע שהדובר הוא האל, ובפשיטתא מופיע 'ואמרו אליו' ('ונאמרון לה'), המכוון כנראה לאנשים הרואים אותו. הנוסח 'ואמרו' מתועד גם בכ"י מינכן 95 בסוגיית הבבלי, מכות כב ע"ב.

³⁴ הביטוי 'בית מאהב' אינו ברור בהקשרו המקראי. לכאורה הכוונה לביטוי המציין מקום זנות, אולם לא ברור מדוע נביא השקר יתריך את מכותיו בהסבר מפוקפק כזה המפליל את עצמו. לכן הציעו 'מאהב' מכוון לידידיו או אוהביו.

³⁵ למעט כ"י מינכן, שבו הנוסח הוא 'ואמר' ללא מילת היחס ('אלי'/'אליו') המלמדת מי הדובר.

³⁶ את השינוי מ'ואמר' ל'ויאמר' ניתן להסביר בתפוצת הצירוף 'ויאמר אלי/אליו' במקרא הרבה יותר מ'ואמר אלי/אליו'.

³⁷ הנוסח על פי כ"י אוק' 151. סימני הציטוט על פי מאגרי המילון ההיסטורי.

לישרף? על שקריתי בתורה... ואו³⁸ אשר הוכיתי בית מאהבי [זכ' יג, ו] המכות האלה גרמו ליאהב לאביהם שבשמים.

תוכן הדרשה דומה, אך בסופה מצוטט רק חלקו השני של הפסוק 'אשר הכיתי' הרלוונטי לדרשה, ולא ניתן לדעת מה היה הנוסח של תחילתו. הבנה זו שהציטוט פותח במילה 'אשר' המופיעה בפסוק של מאגרי המילון ההיסטורי משותפת גם למהדורות המדעיות של המכילתא.³⁹ אולם פסוק זה יוצר מבנה לא רגיל של שימוש בלשון ההצעה 'ואומר'. מונח זה משמש כמעט תמיד לאחר ציטוט של פסוק אחד ולפני ציטוט של פסוק אחר, ואילו כאן אין כל פסוק לפניו.⁴⁰ הפתרון לקושי זה הוא שינוי הפיסוק והכרה שנוסח הפסוק המצוטט בדרשת המכילתא שונה מנוסח המסורה. כמו השינוי הקיים בויק"ר בחלקו הראשון, שהדובר הוא הנביא ולא האל ('ואמר אלי'), נראה שגם המשכו של הפסוק שונה בהתאם, ובמקום נוסח המסורה בגוף שלישי 'ואמר' הנוסח הוא בלשון מדבר 'ואומר'.⁴¹ לפי הצעה זו המילה 'ואו' שבמכילתא איננה לשון מקדימה לציטוט הפסוק ('ואומר')⁴² אלא תחילתו של הציטוט עצמו ('ואומר').⁴³ ואכן, נוסח זה מופיע במפורש במקבילה שבמדרש תהילים יב, עמ' נה:⁴⁴ 'הה'ד' מה המכות האלה בין ידיך ואומ' אשר הוכיתי בית מאהבי" – המכות האלה גרמו לי ליאהב לאבי שבשמים'.

אם כן, הנוסח של הפסוק בגוף ראשון – 'ואמר אלי מה המכות... ואומר אשר הכיתי', משתמע משלוש המקבילות לדרשה העוסקת בשכר הנהרגים על קיום המצוות.⁴⁵ ניתן לומר שלשון היחיד בדרשה מעידה על קדמות ניסוח הפסוק בלשון יחיד. אולם מאחר שנוסח זה אינו תואם את ההקשר של החטיבה כולה, שבה הדובר הוא האל, נראה שההסבר איננו נוסח מקרא אחר

³⁸ נוסח זה (בצורות פחות מקוצרות 'ואומ'/'ואומר') מופיע בכל עדי הנוסח.

³⁹ הורוביץ-רבין ולאوترבך. אצל איש שלום הנוסח הוא 'ואמר אשר הוכיתי', ונראה שהוא מתחיל את ציטוט הפסוק במילה 'ואמר', אולם לא מצאתי עד נוסח הגורס כך. מסתבר שזו הגהה של איש שלום שממנה עולה שגם הוא הבין את המילה 'ואומר' כתחילת הציטוט, אלא שהוא 'תיקן' את הציטוט בהתאם לנוסח המסורה. על המקרים הספורים יוצאי הדופן ראה אליאס (המכילתא דרבי ישמעאל על פי עותק מעולה מן הגניזה, עבודת מוסמך, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשנ"ז, עמ' 76-77).

⁴¹ אמנם ניתן לומר שהנוסח 'ואומר' הוא שיבוש של 'ואמר' (אולי פתיחה מוטעית של הקיצור 'וא'), אולם הופעת הנוסח 'ואומר' בכל עדי הנוסח של המכילתא ובמדרש תהילים (ראה להלן) מחזקים את הטענה שיש כאן נוסח מקורי.

⁴² לפי הסבר זה הפסוק מובא ללא כל מונח מקדים. ציטוט פסוקים ללא מונח מקדים רגיל בכתבי היד הטובים של ספרות חז"ל, וראה מ' כהנא, אקדמות להוצאה חדשה של ספרי במדבר, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשמ"ב, עמ' 150-151.

⁴³ ייתכן שההבנה המוטעית של המילה 'ואומר' כלשון ציטוט משתמעת כבר מנוסח הדרשה המקבילה במדרש הגדול לדברים ה', י, עמ' קז, ששם מופיע: 'על שנטלתי את הלולב וכן הוא אומר אשר הכיתי בית מאהבי'. ניתן להציע כי המילה 'ואומר' הובנה כלשון הצעה לפסוק והחליפו אותה בביטוי הקרוב 'וכן הוא אומר' המתאים במקום זה שאין בו ציטוט של שני פסוקים. אולם אפשר עוד שהציטוט החל במילים 'אשר הוכיתי', והמילים 'וכן הוא אומר' הן המקבילה של 'הדא הוא דכתיב' שבויקרא רבה.

⁴⁴ הנוסח על פי כ"י קיימברידג' 786.

⁴⁵ נוסח זה אינו מופיע בשני המקורות האחרים המצטטים את הפסוק בספרות חז"ל בהקשר אחר (בבלי מכות כב ע"ב ומדרש הגדול לדברים כה, ג, עמ' תקס).

שעמד לפנייהם אלא ניסוח מחדש של הפסוק בהתאם ללשון המדבֵר שבדרשה.⁴⁶ מאחר שנוסח שונה זה משתקף בשלוש המקבילות ובחלקים שונים של הפסוק, נראה שאין מדובר במעשה ידיו של עורך החיבור או סופר, ואין כאן שיבוש הנובע מזיכרון שבעל פה אלא בהתאמה קדומה של הפסוק ללשון הדרשה.⁴⁷

ב. שינויים משמעותיים בלשון ציטוט הפסוק

הדעה המקובלת במחקר בעניין ספרות חז"ל נותרה כפי שניסח רב האי גאון: 'וכל אחד ואחד מדקדק לומר בלשון רבו וכל שכן דברי תורה ומקרא', ועל כן כמעט שלא ניתן למצוא שינויים מכוונים בציטוטי הפסוקים.⁴⁸ תופעת ציטוט פסוקים בלשון פרפרזה נזכרת לכאורה בשתי סוגיות בתלמוד הבבלי: במסכת בבא קמא פא ע"ב הגמרא מסבירה שהציטוט 'עליו הכתוב אומר: מהיות טוב אל תקרי רע' מבוסס על הפסוק ממשלי ג, כז – 'אל תמנע טוב מבעליו', והסבר דומה מופיע במסכת ברכות נה ע"ב, שלאחר הבאת הציטוט 'שנאמר כל החלומות הולכים אחר הפה', מוסבר שם שהוא מבוסס על הפסוק מבראשית מא, יג 'ויהי כאשר פתר לנו כן היה'. אולם בשני המקרים דברי הסתמא מתמודדים עם מונח מקדים של ציטוט פסוק שלאחריו מובא משפט שאינו פסוק, והיות שבשניהם המרחק בין הציטוט לפסוק המקראי רב, מסתבר שאין מדובר בפרפרזה כהסבר הגמרא אלא שמקורו של הציטוט בפתגם או במקור לא מקראי אחר,⁴⁹ כדוגמת בן סירא.⁵⁰

⁴⁶ ייתכן שניסוח הדרשה בלשון מדבר ושינוי הפסוק בהתאם נובעים מהזיכרון החי של גְּזֵרוֹת השמד ומעידים על האוטנטיות של דרשת ר' נתן, מחשובי החכמים בדור אושה. על מקור זה ועל גְּזֵרוֹת השמד שלאחר מרד בר כוכבא ראה ש' ליברמן, רדיפת דת ישראל, ספר היובל לשלום בארון, ירושלים תשל"ה, עמ' רטז-ריז [=מחקרים בתורת ארץ ישראל, ירושלים תשנ"א, עמ' 351-352]. האוטנטיות של המכילתא משתקפת גם ברשימת המיתות שבמכילתא המתאימה להוצאות להורג שהיו נהוגות בשלטון הרומי, שלא כנוסח שבויקרא-רבה, שבו הרשימה הותאמה לארבע מיתות בית דין (א' אופנהיימר, 'קדושת החיים וחירוף הנפש בעקבות מרד בר כוכבא', קדושת החיים וחירוף הנפש, י' גפני וא' רביצקי [עורכים], ירושלים תשנ"ג, עמ' 85-97).
⁴⁷ במכילתא נוסח המשפט המסיים בכ"י אוק' 151 הוא 'המכות האלה גרמו ליאהב לאביהם שבשמים', והוא לישונו של הדרשן המזכיר בלשון נסתרים את כל אותם שמתו בגלל קיום המצוות. בשאר עדי הנוסח גם משפט זה מנוסח בלשון יחיד: 'גרמו לי ליאהב לאבינו/לאבי/לאבה שבשמים'. ניתן להסביר נוסח זה כליטוגרפיה פשוטה ('לי לי[אהב]) אך ייתכן גם שיש להבינו כהמשך של דברי היוצאים להיהרג עצמם.
⁴⁸ ראה הע' 1 לעיל. אפטוביצר (לעיל הע' 2) במבואו עמ' 27 מזכיר תחת הסעיף 'שכתוב' (Umschreibung) דוגמאות אחדות הכוללות את שתי הדוגמאות של 'מהיות טוב אל תקרי רע' ו'כל החלומות הולכים אחר הפה' שיידונו להלן. סטנלי (להלן הע' 59, עמ' 22 הערה 65) מזכיר את קביעתו של י' בונסירבן (J. Bonsirven, *Exégèse Rabbinique et Exégèse Paulinienne*, Paris 1939, p. 336) שכמעט שלא ניתן למצוא אצל חז"ל שינויים מכוונים בציטוטי פסוקים.

⁴⁹ אולי ניתן להסיק מכאן שהבבלי מעדיף לתאר ציטוט לא מוכר כפרפרזה לפסוק מקראי יותר מלהכיר במקורות חוץ מקראיים כמקור סמכות.

⁵⁰ ברוב המקרים שבהם חז"ל משתמשים בבן סירא מדובר בפרפרזות חופשיות למדי, לדוגמה הציטוט בבבלי עירובין סה ע"א: 'בצר אל יורה/יודה' המכוון ככל הנראה לבן סירא ז, 10 (הנוסח על פי כ"י א): 'אל תתקצר בתפלה' (ראה על כך אצל רוזנטל, לעיל הע' 3, עמ' 408-411; מ' קיסטר, לפירושו של ספר בן סירא, תרביץ נט, ג [תש"ן], עמ' 318-320). יש שחופשיות הניסוח כה גדולה עד שקשה לזהות את הפסוק שאליו מתכוונים, ולעתים גם כאשר מצוין במפורש שהמקור הוא בן סירא אין הציטוט מופיע בבן סירא שלפנינו

רב האי גאון היה ככל הנראה הראשון שדן בפסוקים המצוטטים בתלמוד 'שלא מצינו אותם במקרא'.⁵¹ באופן פרטני הוא דן בשתי דוגמאות בלבד,⁵² ובשתייהן אין הוא טוען שמדובר בשינוי מכוון. לדבריו, חלקו השני של הציטוט 'סלסלה ותרוממך בנגידים תושיבך' המופיע בברכות מה ע"א מבוסס על ספר בן סירא ('דבר שנאמר בתחילה שלא בתורת פסוק'),⁵³ והציטוט 'ויחזק אסא' שבמגילה ד ע"א הוא שיבוש קדום ('שיטפא דתלמידאי תרביצאי שלא היו בקיאי').⁵⁴

האזכור המפורש הקדום ביותר לשינוי מכוון בציטוט של פסוקי המקרא מופיע אצל בעלי התוספות אשר הדגישו ש'בכמה מקומות רגיל הש"ס לקצר המקרא',⁵⁵ 'ודרך הש"ס הוא לקצר הפסוקים ולערבם יחד'.⁵⁶ תחת כותרת זו מביאים בעלי התוספות דוגמאות של ציטוטים מספר בן סירא, קיצור של הפסוק ועירוב של שני פסוקים. אולם בדוגמאות המובאות שם מדובר לא רק בקיצור או עירוב של פסוקים⁵⁷ אלא גם בניסוח הפסוק בלשון חדשה. בהמשך המאמר יובאו כמה דוגמאות לשינויים מכוונים בלשון ציטוט הפסוק גם בספרות חז"ל. דומני שגם אם תופעה זו יוצאת דופן, הרי בעצם קיומה יש כדי ללמד שיעור חשוב על יחסם העקרוני של חז"ל לציטוט הפסוק במסגרת הדרשה.

(לדוגמה בבלי בבא בתרא צח ע"ב; שם סנהדרין ק ע"ב). התופעה של ציטוטי בן סירא מלמדת הן על קיומם של מקורות ציטוט נוספים מלבד המקרא והן על הפרפרוזות החופשיות שנקטו במקורות אלו. דומה כי חופשיות הציטוט מבן סירא היא גם אינדיקציה למידת הסמכותיות של החיבור בעיני החכמים.⁵¹ ראה הע' 1 לעיל.

⁵² לפי הגרסה שפרסם ש' אברמסון (במרכזים ובתפוצות בתקופת הגאונים, ירושלים תשכ"ה, עמ' 132-131) רב האי דן גם בציטוט מברכות סא ע"א 'וילך אלקנה אחרי אשתו' ואמר עליו 'לא מצאנו בלתי וילך אלקנה הרמתה על ביתו [ש"מ"א ב, יא]' אולם הסברו לציטוט השונה לא נשתמר. על פסוק זה ראה הדיון להלן.

⁵³ מעין חלקו השני של הציטוט מופיע בבן סירא יא 1 (על פי כ"י א): 'ובין נדיבים תשיבנו'. רב האי טוען שבנוסח הנכון של הסוגיה הציטוט איננו מבן סירא אלא ממשלי ד, ח, והפסוק מבן סירא מובא אחריו כהסבר ('זה פתרון זה'). אולם הוא מכיר נוסח אחר של הסוגיה שלפיו הציטוט הוא הפסוק מבן סירא ואף דורשים אותו, והסברו לכך הוא שחז"ל דרשו אף לשון הדיוט. במקום אחר (אוצה"ג לב"ק צב ע"ב, עמ' 69) דן רב האי בציטוט 'כל עוף למינו ישכון ובני אדם לדומה לו' המובא בבבלי בבא קמא צב ע"ב ומציין גם שם שמקורו בבן סירא (מעין הפסוק מופיע בבן סירא יג 15-16 (על פי כ"י א): 'כל הבשר יאהב מינו וכל אדם את הדומה לו. מין כל בשר אצלו ואל מינו יחובר אדם'. חלקו הראשון של הציטוט לקוח מפסוק אחר בבן סירא, כז 9 (הנוסח על פי השחזור של סגל): 'כל עוף למינו ישכן ואמת לעושיה תבוא'. אולם שם מציע רב האי גם הסבר אחר: 'ועוד רגילים רז"ל שאומרים טעם המקרא שלא בלשון הכתוב כדאמרין 'מהיות טוב אל תקרי רע' ומקשינן ומי כתיב כי האי גוונא ומהדרין כי הא דכתיב "אל תמנע טוב מבעליו" והכא נמי כתיב "הולך את חכמים יחכם ורועה כסילים ירוע" (משלי יג, כ). רב האי טוען כי הציטוט של חז"ל מבן סירא הוא פרפרזה ('טעם המקרא שלא בלשון הכתוב') של הפסוק ממשלי.

⁵⁴ על הדוגמה האחרונה ראה רוזנטל (לעיל הע' 15, עמ' 812-814).

⁵⁵ עירובין סה ע"א, ד"ה 'בצר אל יורה'.

⁵⁶ מגילה ג ע"א, ד"ה 'וילן יהושע בלילה ההוא בתוך העמק'.

⁵⁷ אף כי גם מקרים מעין אלו קיימים. ראה לדוגמה בבלי קידושין כא ע"א; שם מגילה ג ע"א. מקרה מעניין של עירוב פסוקים מופיע בסוגיית הבבלי עירובין סג ע"ב, ובה נוסח הפסוק שהוא שילוב של שני פסוקים דומים ('וילן/וילך יהושע בלילה ההוא בתוך העם/עמק) מוכח מן הדרשה (ראה ד' רוזנטל, לעיל הע' 3, עמ' 414).

ב-1. ההקשר הדרשני

בהתאמת לשון הפסוק למטרה שלשמה הובא הציטוט עסקו החוקרים בזיקה למגילות קומראן והברית החדשה.⁵⁸ פסוקים רבים המובאים בברית החדשה בלשון ציטוט רחוקים מאוד לא רק מנוסח המסורה אלא גם מהתרגום היווני,⁵⁹ וכמה מחקרים⁶⁰ ציינו את הגורמים הפרשניים והסגנוניים לפרפרוזות אלו. דוגמה שכבר נדונה במחקר מופיעה באיגרת השנייה אל הקורנתיים, ו 16-18, שם מובא רצף של חלקי פסוקים המסתיים בפרפרזה על הפסוק משמ"ב ז, יד ('אני אהיה לו לאב והוא יהיה לי לבן'): 'והייתי לכם לאב ואתם תהיו לי לבנים ולבנות (καὶ ἔσομαι ὑμῖν εἰς πατέρα καὶ ὑμεῖς ἔσεσθέ μοι εἰς υἱοὺς καὶ θυγατέρας) נאם ה' צבאות'. דומה כי המעבר ללשון הרבים נובע מהפניית הפסוק לקהל שומעים. בהקשר המקורי הפסוק הוא חלק מהנבואה שמסר נתן הנביא לדוד המלך, ולכן הוא מנוסח בלשון יחיד, כשאר הנבואה שם. כפי שכבר העיר סטנלי,⁶¹ השינוי של פאולוס אינו דקדוקי בלבד אלא ממיר את הנבואה שנאמרה במקור על דוד וזרעו בלבד לנבואה המופנית לכנסייה הנוצרית כולה. אין ספק שהשינויים המכוונים והבולטים בלשון הציטוט בכתבי פאולוס אינם קיימים באותה כמות ובאותה מידה של שינוי בספרות חז"ל. אולם דומה כי

⁵⁸ ראשית העיסוק בספרות קומראן בהקשר זה נבע בחלקו מחקר הברית החדשה ומהשימוש הדומה בפסוקים בהקשר אסכולוגי. ראה J. De Waard, *A Comparative Study of the Old Testament Text in the Dead Sea Scrolls and in the New Testament*, Leiden: Brill 1965; E.E. Ellis, *Paul's Use of the Old Testament*, Edinburgh: Oliver and Boyd, 1957; G.J. Brooke, "The Biblical Texts in the Qumran Commentaries: Scribal Errors or Exegetical Variants?", in *Early Jewish and Christian Exegesis: Studies in Memory of William Hugh Brownlee* (ed. C. A. Evans and W. F. Stinespring; Atlanta: Scholars Press, 1987), pp. 85–100; T. H. Lim, *Holy Scripture in the Qumran Commentaries and Pauline Letters* (Oxford: Clarendon Press, 1997); S. Moyise, "Quotations," in *As It Is Written: Studying Paul's Use of Scripture* (eds. S. E. Porter, C.D. Stanley), Leiden 2008, pp. 15–28

⁵⁹ בראשיתו התמקד המחקר בשאלת נוסח המקרא השונה שעמד לפני המחבר, ואילו בעשורים האחרונים מחקרים רבים דנים בחופש הרב של המחבר בניסוח בפסוקים, בשינויים המכוונים שבציטוטי הפסוקים ובגורמים לשינויים אלו. לסיכום של תולדות המחקר בנושא ציטוטי הפסוקים אצל פאולוס בפרט ובברית החדשה בכלל ראה C.D. Stanley, *Paul and the language of Scripture: Citation technique in the Pauline Epistles and contemporary literature*, Cambridge University Press, 1992, pp. 8–28; G.H. Guthrie, *Hebrews' Use of the Old Testament: Recent Trends in Research*, *Currents in Biblical Research* 1.2 (2003), pp. 271–294 (בייחוד עמ' 277).

⁶⁰ סטנלי (לעיל הע' 59) וסיכום המחקר אצלו בעמ' 17–28. מחקרים רבים עסקו באופי השימוש של הברית החדשה במקרא והפרשנות המתבטאת בשימוש זה ללא הבחנה בין ציטוט מפורש ובין פרפרזה (ראה לדוגמה *The Right Doctrine from the Wrong Texts? Essays on the Use of the Old Testament in the New*, G.K. Beale [ed.], Ada, Michigan 1994). דוגמאות למחקרים נוספים שעסקו בנפרד בפסוקים עם לשונות ציטוט ראה M.J. Menken, *Old Testament Quotations in the Fourth Gospel*, Kampen: Pharos, 1996 ולאחרונה חוקרים באוסף *Commentary on the New Testament Use of the Old Testament*, G.K. Beale, D.A. Carson (eds.), Ada, Michigan 2007.

⁶¹ לעיל הע' 59, עמ' 228.

ההבדל בין ספרות חז"ל לקומראן והברית החדשה אינו חד כפי שהוצג עד כה, וניתן להראות כי התופעה עצמה של שינוי מכוון בנוסח הפסוק המצוטט קיימת גם בספרות חז"ל. אחת הדוגמאות המובהקות לציטוט בלשון 'קיצור', שהראו כבר בעלי התוספות, היא הציטוט 'ונתן הכסף וקם לו', החוזר בכמה סוגיות בבבלי. על המרחק בין לשון הציטוט לנוסח המסורה העירו בעלי התוספות במסכת שבת קכח ע"א:

ונתן הכסף וקם לו – אין הפסוק כן אלא 'ויספ חמישית כסף ערכך עליו וקם לו' [וי' כז, יט], ודרך הש"ס לקצר ולומר בלשון אחר קצר.

מדברי בעלי התוספות עולה שהסיבה לשינוי לשון הפסוק היא רק דרכו של הש"ס לקצר.⁶² הלשון 'ונתן הכסף וקם לו' מופיעה לראשונה בתוספתא ערכין ד, ד:63

משכו במנה ולא הספיק לפדותו עד שעמד במאתים הרי זה נתן מאתים שנאמר ונתן את הכסף וקם לו – אם נתן את הכסף הרי אילו שלו ואם לאו אינו שלו.

הפסוק מויקרא מדבר על אדם שהקדיש את שדהו ומעוניין לפדותו ולשם כך עליו להוסיף חמישית על ערכו. אמנם הפסוק מכוון רק לחובת ההוספה של החמישית, אולם הדרשה מניחה שהציווי נוגע לנתינת הכסף ממש, והקישור ללשון 'וקם לו' מלמד שהרגע הקובע לפדיון הוא נתינת הכסף.⁶⁴ נראה אפוא שהפרפרזה בתוספתא נוסחה בהשפעת לשון הדרשה הסמוכה ('אם נתן את הכסף'), מאחר שמוקד הדרשה הוא נתינת הכסף באופן כללי ולא תוספת החמישית הנזכרת במפורש בפסוק. ודוק, איני טוען שהדרשה המרחיבה את משמעותו של הפסוק מחייבת את שינוי לשון הציטוט. עדות לכך היא המקבילה הקדומה של הדרשה בספרא בחוקתי פרק י, יא, קיד ע"א, שבה הפסוק מצוטט כלשונו:⁶⁵ 'ויספ חמישית כסף ערכך עליו וקם לו. נתן את הכסף – הרי היא שלו. ואם לאו – אינו שלו'.⁶⁶ אולם לאור הדמיון שבין לשון הדרשה לשינוי בלשון הציטוט שבתוספתא נראה שיש לראות בהשפעה זו את גורם השינוי. לשון הפרפרזה מופיעה כך גם בבבלי המקבילה שבבבלי קידושין כט

⁶² אמנם התוספות משתמשים בביטוי 'דרך הש"ס' שפירושו כי סגנון זה של ציטוט נפוץ, אולם הגדרה זו נכונה רק לתופעת הקיצור, ואילו השימוש ב'לשון אחר' (=פרפרזה) אינו נפוץ כלל. אפטוביצר (לעיל הע' 2, עמ' 24) ואפשטיין (מבוא לנוסח המשנה, עמ' 782) מביאים את הציטוט 'ונתן הכסף וקם לו' (יידון להלן) כדוגמה לדרך של חז"ל לציטוט פסוקים בלשון קיצור (בהשמטת חלק מן הפסוק), אך הם מתעלמים משינויי הלשון שבציטוטים.

⁶³ הנוסח על פי כ"י וינה.

⁶⁴ פסוק יט עוסק רק בשדה, אולם ההלכה משווה זאת גם לבהמה המופיעה לפני כן בפסוק יג (אף שהלשון 'וקם לו' אינה מופיעה שם).

⁶⁵ הנוסח על פי כ"י וטיקן 31.

⁶⁶ חלופה נוספת לניסוח שבתוספתא ניתן לראות במקבילה בירושלמי קידושין א, ו, סא ע"א, שבה הפסוק מצוטט כלשונו, והדרשה מנוסחת בהתאם לכך (הנוסח ע"פ כ"י ליידין): "פרה מן ההקדש במנה לא הספיק להביא מנה עד שעמד במאתים מביא מאתים הדא היא דכת' ויספ חמישית כסף ערכך עליו וקם לו הא אם יוסיף הרי הוא קם לו ואם לאו אינו קם לו".

ע"א⁶⁷ ובכל שאר הסוגיות המזכירות את הפסוק גם בהקשרים אחרים, כגון הלימוד שהקדש מתחלל על כסף בלבד ולא על קרקע.⁶⁸ ייתכן שהניסוח החדש של הפסוק נוצר כהתאמה נקודתית ללשון הדרשה ובשל כך התקבע ניסוח זה של הפסוק בכל סוגיות הבבלי ונשתמר גם בסוגיות שבהן אין זיקה בין לשון הדרשה לפרפרזה.⁶⁹ תופעה מוכרת הקשורה גם היא לשינוי ציטוט הפסוקים בספרות חז"ל היא דרכם הרגילה של מדרשי התנאים (בעיקר בדבי ר' עקיבא) לשנות מטעמים רטוריים את ציטוט הפסוק כחלק מהמהלך הדרשני.⁷⁰ דוגמה לכך היא דרשת הספרא בהר, פרק ד, ט, קח ע"ב:⁷¹

בכל גאֵלה תתנו – יכול בעבדים ובשטרות ובמיטלטלים? תלמוד לומר 'ארץ אחוזה' 'לארץ'. אם כן למה נאמר 'בכל גאולה תתנו?' לרבות בתים ועבד עברי.

הפסוק המלא מויקרא כה, כד ('ובכל ארץ אחזתכם גאֵלה תתנו לארץ') חותם את הפסקה בתורה העוסקת בגאולת הקרקע וחזרתה לבעליה ביובל. הדרשן מביא נוסח תיאורטי של

⁶⁷ לשון הדרשה אינה מופיעה במקבילה שבבבלי. לכן יש לומר שלשון הפרפרזה נוסחה בתוספתא בעקבות הדרשה, וממנה הועבר הציטוט למקבילה שבבבלי.

⁶⁸ בבלי בבא מציעא נד ע"א וכן ברכות מז ע"ב (ומקבילות: שבת קכח ע"א, עירובין לא ע"ב ופסחים לה ע"ב).

⁶⁹ אפשר שיש תלות ספרותית בין הברייתא במסכת קידושין כט ע"א (שמקורה בתוספתא) לשאר סוגיות הבבלי המצטטות את הפסוק באותה הלשון. אולם נראה שההרחבה של הפסוק 'ויסוף חמישית כסף' (העוסק במקורו בתוספת התשלום בפדיון קרקע) כמקור לדיני הקניין של הקדש הובילה למסורת הציטוט השונה ('ונתן הכסף') הן בתוספתא והן בסוגיות הבבלי. אמנם אפשר לראות דווקא בבבלי את המקור לשינוי לשון הציטוט ולהסביר את נוסח התוספתא בהשפעת הבבלי, אולם אפשרות זו מסתברת פחות בעיניי, מאחר שהדמיון הלשוני בין הדרשה לציטוט המחודש קיים בתוספתא בלבד.

⁷⁰ בתופעה זו אני עוסק בהרחבה בעבודת הדוקטור שלי: 'נוסח, עריכה והרמנויטיקה במכילתא דר' ישמעאל, מסכתא דכספא' (האוניברסיטה העברית בירושלים, תשע"ו), פרקים ג-ד. בין השאר הצבעתי שם (עמ' 115-111) על טכניקת דרשה האופיינית לדבי ר' עקיבא, המרחיבה את הדין המצומצם שבתורה על ידי השמטת המילים המצומצמות בפסוק. כך לדוגמה בספרא צו פרק ז, א, לב ע"ד, על הפסוק בוי"ו, כא 'וכלי חרס אשר תבשל בו ישבר': 'אין לי אילא שבישל בו, עירה לתוכו רותח מנין? תל' לו' אשר בו ישבר'. הרחבת ההלכה למקרים נוספים מלבד בישול, נעשית באמצעות השמטה של המילה 'תבשל' בפסוק (במקרה זה לא תוכן הדרשה הוא בוטה אלא סגנון ההרחבה. שהרי מצד התוכן ניתן היה לראות בעירווי מים רותחים הרחבה קטנה יחסית של הבישול. אולם מצד הסגנון יש כאן הצגה של הפסוק כאילו המילה 'תבשל' אינה מופיעה בו). דוגמה נוספת ניתן לראות בספרי דברים פ"ס קכד, עמ' 182 על הפסוק מדב' טו, יט 'כל הבכור אשר יולד...': 'אין לי אלא בכור, שאר כל הקדשים מנ?' ... ת"ל בקרך וצאנך תקדיש ולא תעבוד ולא תגוז'. הדרשה לומדת את איסור העבודה והגיזה בקדשים מהפסוק העוסק בבכור: 'פֶּל הַבְּכוֹר אֲשֶׁר יוֹלֵד בְּקֶרְךָ וּבְצֹאֲנֶךָ הַזֶּכֶר תִּקְדִּישׁ לַיהוָה לֹא תַעֲבֹד בְּכֹכֶר שׁוֹרְךָ וְלֹא תִגְזוּ בְּכוֹר צֹאֲנֶךָ'. הציטוט המלאכותי, שעל פיו מרחיבים את האיסור לכלל הקדשים, השמיט את כל האזכורים של הבכור המצויים בפסוק. דרשות אלו, אשר כיניתי בשם 'דרשות קיטוע', יוצרות פער קיצוני בין הפסוק המצומצם והדרשה המרחיבה.

⁷¹ הנוסח על פי כ"י וטיקן 31 וכיוצא בו בכ"י פארמה דה רוסי 139 (שם בשני הציטוטים: 'ובכל') ובדפוס ונציה (שם רק בד"ה: 'וכל'). אבל בכ"י לונדון 341 מופיע ציטוט מלא של הפסוק ('ובכל ארץ אחזתכם גאולה תתנו לארץ – יכול בעבד ובשטרות ובמט' ובכל ארץ אחזתכם וארץ אם כן למה נאמר ובכל ארץ אחזתכם גאולה תתנו לארץ לרבות עבד עברי'), אולם לפי נוסח זה ההגדה בין שני התכנים שבפסוק חסרה, ונראה שיש כאן תיקון שנועד להתאים את הציטוט לנוסח המסורה.

הפסוק ללא שני האזכורים של המילה 'ארץ', מעמת אותו עם תוכנו המקורי של הפסוק העוסק בקרקע ומציג כיצד הריבוי שבמסקנת הדיון הוא מיצוע ומיצוי של הפסוק בכללותו.⁷² דוגמה אחרת לשינוי הציטוט בהתאם לדרשה ניתן לראות במחלוקת בית הלל ובית שמאי במשנה גיטין ט, י:⁷³

בית שמי אומ' לא יגרש אדם את אשתו אלא אם כן מצא בה ערוה שנ' כי מצא בה ערוה. בית הלל או' אפילו היקדיחה תבשילו שנ' כי מצא בה דבר.

הפסוק בדב' כד, א מציין שהבעל גירש את אשתו 'כי מצא בה ערות דבר'. בית הלל ובית שמאי נחלקו אם הסיבה היא כל דבר או רק ניאוף (ערוה),⁷⁴ וכל אחד מהם מצטט את הפסוק בשינוי התואם את שיטתו.⁷⁵ אמנם יש מקום לדון האם הדרשות הללו משקפות תפיסה הרמנויטית או יש לראות בהן שימוש רטורי בלבד,⁷⁶ אולם אין ספק שיש לבחון את החופש שהדרשן נוקט בהצגת הציטוטים הללו כחלק מאותה התופעה של שינוי הציטוט בהשפעת הדרשה.

יש שהשפעת ההקשר הדרשני ניכרת בשינוי קל של מעבר מגוף שלישי לגוף שני, כפי שניתן לראות בדרשות המובאות בבבלי גיטין ס ע"ב:⁷⁷

אמר ר' אלעזר תורה רוב בכתב ומיעוט בעל פה שנאמר אכתוב לכם רובי תורתי [הו' ח, יב].
ור' יוחנן אמר ר' <ב על פה ומיעוט בכתב שנאמר כי על פי הדברים האלה [שמ' לד, כז].
ואידך נמי הכתיב אכתוב לכם רובי תורתי [הו' ח, יב].

⁷² במקבילה המאוחרת בבבלי קידושין כא ע"א אין כל המהלך הרטורי המורכב, ונותרה רק הדרשה המצטטת את הפסוק בקצרה: 'בכל גאולה תתנו – לרבות בתים ועבד עברי'.

⁷³ הנוסח על פי כ"י קאופמן לפני הגהה. אני מודה להלל בייטנר, יקיר פז, חנן מאז"ה ויעל פיש, חבריי בקבוצת הלימוד 'הרמנויטיקה בעת העתיקה המאוחרת' (בפרויקט 'לימוד בחברותא' באוניברסיטה העברית) אשר עזרו לי ללבן סוגיה זו.

⁷⁴ על תוכן המחלוקת ראה י' רוזן-צבי, "אפילו מצא אחרת נווה ממנה" – מבט נוסף על עילות הגירושין בספרות התנאית, JSIJ 3 (2004), עמ' 1-11.

⁷⁵ ההגהה בכ"י קאופמן תיקנה את שני ציטוטי הפסוקים בהתאם לנוסח המסורה 'כי מצא בה ערות דבר'. בכ"י פארמה וקיימברידג' רק הציטוט הראשון תוקן ל'ערוה דבר'. לפי הנוסח האחרון מקרה זה שייך לתופעת הציטוט המקוטע בלבד. ציטוט צורת הנסמך 'ערוה' כצורה הרגילה 'ערוה' מצוי גם בדרשת הספרי דברים, פיס' רנד, עמ' 280. לכאורה משנה זו מלמדת שהטכניקה של ציטוט הפסוק בהתאמה לדרשה קדום ומקורו במחלוקת בית הלל ובית שמאי. אולם יתכן שהצגת המחלוקת במשנה מעידה על העיצוב של המשנה בדבי ר' עקיבא ומשקפת את בית מדרשו.

⁷⁶ שאלה זו נדונה בעבודת הדוקטור שלי (לעיל הע' 70), עמ' 79.

⁷⁷ הנוסח על פי כ"י וטיקן 130.

בנוסח המסורה של הושע ח, יב הפסוק פונה בגוף שלישי יחיד: 'אכתב לו רבי תורתי כמו זר נחשבו'. שינוי בנוסח הפסוק מופיע גם בכ"י מינכן 95 בסוגיה, אשר בשני הציטוטים מופיע בו הנוסח 'אכתוב לך'.⁷⁸ קשה לראות בשני השינויים הללו עדות לנוסח הפסוק שעמד לפנייהם השונה מנוסח המסורה, מאחר שלכל אורכו של פרק ח' בהושע הנבואה פונה אל הנביא ומזכירה את ישראל ואפרים בגוף שלישי.⁷⁹ נראה כי המעבר לגוף שני נובע מקריאה של הפסוק כפנייה של האל כלפי ישראל, הקהל שאליה פונה הדרשה.⁸⁰ שינוי דומה קיים גם בירושלמי פאה ב, ו, יז ע"א:⁸¹

אמ' ר' אבין אילולא כתבתי לך רובי תורתי לא כמו זר נחשבו. מה בינן לאומות, אילו מוציאין ספריהן ואילו מוציאין ספריהן, אילו מוציאין דפתריהן ואילו מוציאין דפתריהן.

אמנם הפסוק אינו מצוטט כאן אלא מובא בלשון פרפרוזה, אולם גם כך היה ניתן להשאיר את לשון הנסתר 'לו' שבפסוק. השינוי לצורת 'לך' מלמד על מניע דומה של הדרשן להפוך את לשון הפנייה של האל לישראל ללשון נוכח.⁸² מעבר זה מגוף שלישי לגוף שני בלשון הציטוט מתועד לא מעט בספרות חז"ל, ובכמה מקומות ניתן למצוא התאמה בין השינוי ובין הלשון

⁷⁸ שינוי דומה מופיע בתנחומא וירא ה (ובדומה לכך בתנ"ב וירא ו, מד ע"ב), שבו מובאת הדרשה הזאת: 'אמ' ר' יהודה בר שלום בקש משה שתהיה המשנה אף היא בכת' וצפה הקב"ה שהאומות עתידין לתרגם את התורה ולהיות קורין אותה יונית, והם אומרים אנו הם ישראל. אמר לו הקב"ה למשה 'אכתוב לך רובי תורת' ואם כן 'כמו זר נחשבו' [הושע ח, יב]. גם כאן מופיע הנוסח 'אכתוב לך' בגוף שני, אולם במקרה זה הסיבה היא שמילות הפסוק מובאות כדברי התשובה של ה' הפונה למשה. במקרה זה לשון הפסוק משולב בתוך הסיפור, וייתכן שאין כאן ציטוט מדויק כלל.

⁷⁹ בדרך כלל בייחוד ומעט ברבים (כגון בפסוק יג). גם קיומם של חילופים בגוף שני ('לכם'/'לך') מראה שאין כאן נוסח מקרא מקורי.

⁸⁰ והשווה לדוגמה שהובאה לעיל (בסעיף 1) מהאיגרת השנייה אל הקורניתיים ו 16-18. איני טוען ששינוי זה משקף דרשה שנאמרה בציבור דווקא, אלא ייתכן שבעיני הדרשן פנייה של האל העוסקת בנתינת תורה שביעל פה לישראל צריכה להיות מנוסחת בגוף שני. בסעיף הבא אדון בדוגמה שבה השינוי נובע ככל הנראה ממצאות ליטורגית של פניית החזן לקהל שומעים.

⁸¹ על פי כ"י ליידין. נוסח זה מופיע גם במקבילה שבירושלמי חגיגה א, ח, עו ע"ד.

⁸² המעבר ללשון נוכח ('לך') בירושלמי בולט לאור המשך הדרשה החוזרת ללשון נסתרים ('בינן... מוציאין'). לאור פער זה נראה שהשינוי כאן אינו נובע מהמציאות של דרשן הפונה לקהל אלא מההנחה שפניית האל כלפי ישראל צריכה להיות בלשון נוכחים. כך ניתן להסביר שהמשך הדרשה ('מה בינן לאומות') איננו חלק מדיבורו של האל אלא הוא תוספת הסבר, ולכן הוא מנוסח בלשון נסתרים. גם במקרה זה איני טוען שהשינוי בלשון הפסוק הכרחי לדרשה. מלבד העדות של כתבי היד האחרים בבבלי ניתן לראות את ציטוט הפסוק בנוסח המסורה גם בדרשות המקבילות לבבלי בירושלמי פאה וחגיגה שם. כוונתי להציע הסבר לאותם מקומות שבהם השינוי קיים.

והתוכן של הדרשה.⁸³ אולם במקומות רבים ניתן לומר שהשינוי משקף נוסח אחר של המקרא שעמד לפניו, או שהשינוי חל בתהליך המסירה.⁸⁴

2. השפעת נוסח התפילה

מלבד הציטוטים הרבים של פסוקי המקרא בספרות המדרשית הפסוקים היו חלק חשוב גם בנוסח התפילה. בהקשר ליטורגי זה ניתן למצוא מידה רבה יותר של חופשיות לשנות ולנסח את הפסוקים מחדש כדי להתאימם ללשון הברכה והבקשה שבתפילה.⁸⁵ ומאחר ששני העולמות הללו דרו זה לצד זה כבר בתקופת חז"ל, אין פלא במציאת השפעה של לשון הציטוטים שבתפילה על נוסח אותם פסוקים המופיעים במדרש.

הדרשה בספרי במדבר פ"ט, ע"ז, עמ' 184⁸⁶ מצטטת את הפסוק מזכ' ט, יד 'וה' אלהים בשופר יתקע' לראיה לתקיעת האל בשופר הגאולה לעתיד לבוא, ולאחריו מובא גם פסוק טו הסמוך לו: 'ה' צבאות יגן עליהם'. בשני כתבי יד קיים שינוי בכינוי החבור למושא שבציטוט: 'עלינו' (רומי 32) ו'עליכם' (לונדון). דרשה דומה מופיעה בבראשית רבה פר' נו, עמ' 605 וגם שם ברוב עדי הנוסח נוסח הציטוט הוא 'עליכם' או 'עלינו', וכן בשני כתבי יד של בבלי ראש השנה לב ע"ב, שם הפסוק מובא בפסוקי השופרות. מ' כהנא⁸⁷ הראה ששינוי זה שבציטוט הפסוק בספרות המדרש נובע ככל הנראה מנוסח ברכת השופרות שבתפילת ראש השנה. פסוק טו מובא בסוף פסוקי שופרות שבסידורים העתיקים, ובכמה כתבי יד של סדר רב עמרם גאון נוספו לשונות הבקשה 'יגן עליכם/עלינו'. הסבר זה מסתבר ביותר, ואף ניתן לחזק אותו לאור ההבדל בין התפילה למדרש בשימוש בפסוק. פסוק טז מזכריה המובא בסוף פסוקי השופרות שבתפילת ראש השנה מופיע בכל הנוסחים כנוסח המסורה ('עליהם'), ורק לאחריו נוספה לשון בקשה המנוסחת על פי אותו הפסוק ('ה' צבאות יגן עליכם' או 'כן יגן עלינו'). אולם בנוסחים שבשני המדרשים ובבבלי הפסוק כלשון המסורה איננו מופיע כלל.⁸⁸ מכאן נראה שהמדרש איננו מצטט את הפסוק בשינוי אלא מצטט את לשון התפילה. כך מסתבר מן העובדה שהן בספרי והן בבראשית רבה פסוק טו אינו נצרך לדרשות והובא רק לצורך לשון הברכה שבו.⁸⁹

⁸³ בעבודת הדוקטור (לעיל הע' 70, פרק ג סעיף ב1, עמ' 84) אני מצביע על תופעה הפוכה, שניסוח הדרשה (זמן או גוף) מושפע מלשון הפסוק בדיבור המתחיל: 'ושמעתי כי חנון אני' – שברחמים אני בראתי עולמי; 'ושחד לא תקח' – שלא תאמר...; 'הקם תקים עמנו' – בזמן שאת שווה לו; 'ואם לבנו ייעדנה' – לבנו ייעד ולא לאחיו. רצף זה יוצר את התחושה שדברי המדרש הם המשך ישיר של דברי המקרא.

⁸⁴ ראה דוגמאות 1 ו-2 לעיל, עמ' 5.

⁸⁵ דוגמאות לנוסחאות תפילה המבוססות על פסוקים שחלו בהם שינויים ניתן למצוא אצל ד' גולדשמידט, הגדה של פסח, עמ' 16 הע' 9.

⁸⁶ הפניות לספרי במדבר הן על פי: מ' כהנא, ספרי במדבר: מהדורה מבוארת, ירושלים תשע"א.

⁸⁷ זיקת כתב יד וטיקן 60 של בראשית רבה למקבילותיו, תעודה יא, תל אביב תשנ"ו, עמ' 48 הערה 79 (וראה כעת גם כהנא, ספרי במדבר [לעיל הע' 86], כרך ג, עמ' 525 הע' 39).

⁸⁸ ריבוי העדים מקשה לטעון שבכולם מדובר באותה השמטה מ"ה.

⁸⁹ אבל בבבלי ראש השנה לב ע"ב פסוק טו אינו מובא רק כברכה אלא הוא נצרך לראיה שהפורענות שבפסוק י"ד היא רק כלפי האומות ולא כלפי ישראל. מסתבר שבמקרה זה השינוי נוצר בהשפעת לשון התפילה ובשימוש בלשון זו גם במדרשים.

עוד דוגמה שנדונה במחקר בעניין זה היא הפסוק מישעיהו מה, ז: 'יוצר אור ובורא חשך עושה שלום ובורא רע'. פסוק זה מצוטט במקורות שונים בספרות חז"ל כלשון הנוסח המוכר מברכת קריאת שמע: 'עושה שלום ובורא את הכול'. כך, לדוגמה, בדרשת הספרא בחוקותי פרק א, ח, קיא ע"א:⁹⁰ 'וכן הוא אומר עושה שלום ובורא את הכל מגיד שהשלום שקול כנגד הכול'. וכיוצא בזה בדרשת הספרי במדבר פיס' מב, עמ' 120: 'ר' חנניה סגן הכהנים אומר גדול שלום ששקול כנגד כל מעשה בראשית שנאמר יוצר אור ובורא חושך עושה שלום'. בשתי הדרשות הללו הנוסח 'ובורא את הכול' משתמע מתוך הדרשה עצמה. ש' טלמון⁹¹ ומ' קיסטר⁹² סברו שנוסח זה של הפסוק הוא נוסח מתוקן המבוסס על הליטורגיה, ואילו ש' נאה⁹³ הציע שמדובר בנוסח אחר של המקרא (שעמד בפני הדרשנים וגם היה בסיס לנוסח הליטורגי).⁹⁴ אם הנוסח המצוטט במדרשים אכן הושפע מנוסח התפילה, הרי יש בדוגמה זו ללמד על מידת ההשפעה הגדולה שהייתה לתפילה, עד שהחכמים דרשו נוסח זה כאילו היה נוסח מקרא לכל דבר.

מאחר שהעדויות על נוסח התפילה בתקופת חז"ל מועטות ביותר, קשה למצוא דוגמאות רבות המוכיחות את השפעת התפילה על הציטוט בספרות המדרשית. אולם במקרים השינויים ניתנים להסבר בהשפעה של לשון התפילה (כדוגמת המעבר ללשון נוכחים), יש לשקול גם הסבר זה.⁹⁵

ב-3. התאמה סגנונית

גורם נוסף לשינוי לשון הציטוט בספרות חז"ל הוא השפעה סגנונית של פסוק אחר. אין מדובר כאן בשינוי הנובע מדמיון סגנוני בין שני פסוקים, שאותו ניתן להסביר פעמים רבות כשיבוש של סופרים.⁹⁶ כוונתי למקרים שבהם השינוי הוא תוצאה של התאמה מכוונת מסיבות סגנוניות. אפטוביצר⁹⁷ הביא דוגמה אחת לשכתוב של פסוק מטעמי סגנון – דרשה

⁹⁰ הנוסח על פי כ"י ב, וכיוצא בו מופיע הנוסח 'ובורא את הכול' בעדים נוספים (לרשימת המצאי המלא ראה מאמרו של נאה להלן הע' 93).

⁹¹ ישעיהו, מהדורת מפעל המקרא, תשס"ה, עמ' רו, פסוק 7 הערה 2.

⁹² 'נעשה אדם', סוגיות במחקר התלמוד: יום עיון לציון חמש שנים לפטירתו של אפרים א' אורבך, ירושלים תשס"א, עמ' 30.

⁹³ 'עושה שלום ובורא את הכל', זכרון משה: לזכר אבינו בן ירושלים משה צבי נאה, ירושלים תשס"ה, עמ' 293-300. כך סבור גם כהנא, ספרי במדבר (לעיל הע' 86), כרך ב, עמ' 335.

⁹⁴ בדרשה המקבילה לספרי שבמדבר רבה מופיע: 'גדול שלום שהוא שקול כנגד הכל שכן אנו אומ' עושה שלום ובורא את הכל'. כפי שהעיר כהנא (שם), לשון זו מעידה שהראיה היא מהפסוק הליטורגי ולא מהפסוק המקראי.

⁹⁵ מ' כהנא ציין במקום אחר (לעיל הע' 86, כרך ב, עמ' 351) לחילוף דומה של מעבר בלשון ציטוט הפסוק מגוף שלישי המתועד בנוסח המסורה ('יח' לד, יד: 'ואומר במרעה טוב ארעה אותם') לגוף שני ('אתכם') המופיע בכמה מעדי הנוסח של המדרש. בהערה 6 שם הוא מעלה את האפשרות שיש כאן השפעה של לשון תפילה.

⁹⁶ ראה לעיל סעיף א.

⁹⁷ לעיל הע' 2, עמ' 27.

מבבלי סנהדרין צג ע"ב: 'דבשאל כתיב ובכל אשר יפנה ירשיע [שמ"א יד, מז] ובדוד כתיב ובכל אשר יפנה יצליח'. הפסוק המצוטט על דוד אינו מוכר מנוסח המסורה, ואפטוביצר סבור שהכוונה לפסוק משמ"א יח, יד: 'ויהי דוד לכל דרכיו משכיל'. לטענתו, הניסוח מחדש של הפסוק בלשון דומה ללשון הפסוק הראשון נועד להנגדה ספרותית בין דוד לשאל. טענתו של אפטוביצר אכן משכנעת, אולם כבר העיר מאורי⁹⁸ שקטע זה כולו חסר בכל כתבי היד של הבבלי, ומקוריותו מוטלת בספק. אך ישנן דוגמאות נוספות שמהן ניתן לאשר את קיומה של התופעה. אחד הציטוטים השונים מנוסח המסורה, ושנזכר כבר אצל רב האי גאון ונדון גם במחקר, הוא הפסוק 'וילך אלקנה אחרי אשתו' (ברכות סא ע"א ועירובין יח ע"ב). רב האי גאון רק הראה כי 'לא מצאנו בלתי וילך אלקנה הרמתה על ביתו [שמ"א ב, יא]'. המהרש"א בחידושו למסכת ברכות הציע גם את הבסיס לשינוי זה וטען שיש כאן פרפרזה על הפסוק משמואל: 'ומדכתיב על ביתו ולא כתיב אל ביתו משמע להו דביתו הוא אשתו'.⁹⁹ חנה נזכרת – אף כי בדרך אחרת – גם בלשון הפשיטתא לפסוק: 'ואזל הלקנא לרמתא לביתה הו וחנא אנתתה', ואזכורה משתמע גם בתרגום השבעים ובנוסח הקטוע שנשתמר במגילה 4QSam^a מקומראן.¹⁰⁰ ייתכן אפוא שיש כאן שינוי של נוסח המסורה (שנועד ככל הנראה לגלם את הפרשנות לפסוק בתוך לשון הציטוט עצמה)¹⁰¹ או שיקוף של נוסח אחר שכלל את אזכורה של חנה בפסוק. אולם גם לפי ההסבר האחרון מסתבר שלשון הציטוט שלפנינו איננה הנוסח שעמד לפנייהם לאור ההקשר שבו הפסוק מובא בסוגיה התלמודית. הסוגיה מביאה את דברי רב נחמן שמנוח היה עם הארץ, והוכחתו מתוך הפסוק בשופטים יג, יא: 'וילך מנוח אחרי אשתו'. רב נחמן בר יצחק מקשה על קביעה זו באמצעות הפסוק 'וילך אלקנה אחרי אשתו' לאור הנחת היסוד שאלקנה לא היה עם הארץ. קשה להניח שהדמיון הסגנוני בין שני

⁹⁸ לעיל הע' 1, עמ' 276, הע' 50.

⁹⁹ הסבר זה של המהרש"א ציטט כבר א' לנדסהוט (מגיד מראשית, ברלין 1855, עמ' IX) והובא גם אצל אפטוביצר (לעיל הע' 2, עמ' 68 הע' 7), שלא ציין לפירוש המהרש"א אך ציין לעדות הפשיטתא.

¹⁰⁰ E. Tov, "Different editions of the Song of Hannah and of its narrative framework," *Tehillah le-Moshe: biblical and Judaic studies in Honor of Moshe Greenberg*, M. Cogan, B.L. Eichler, J.H. Tigay (eds.), Winona Lake, Indiana 1997, pp. 149-170.

¹⁰¹ לפי הסבר זה לשון המובאת לכאורה כציטוט (לאחר מונח המקדים ציטוט כ'דכתיב' או 'תלמוד לומר') מבטאת תוצאה של דרשה. בכיוון זה ניסה להסביר י"נ אפשטיין ('ספרי זוטא פרשת פרה', תרביץ א [תר"ץ]). עמ' 63, הערה לשורה 3) את הציטוט הלא מוכר שבספרי זוטא לבמדבר יט, יא: 'אין לי אלא הנוגע במת ובעצם ומנ' אף הנוגע בדם, [תל' לו'] או בדם. יכול כל שהוא, שוב בדם. כמה הוא דמו שלאדם, שיעורו [בבינוני] רביעית'. הציטוט 'או בדם' אינו מופיע בתורה, ואפשטיין הציע שהכוונה לדרשה של המילה 'אדם' על פי הארמית 'אדם' = דם. דרשה זו מבוססת על במ' יט, טז: 'וְכָל אִשָּׁר יִגַע עַל פְּנֵי הַשָּׂדֶה בְּחֶלֶל תִּרְבּ אוּ כָּמֵת אוּ כְּעֶצֶם אָדָם אוּ כְּקֶבֶר יִטְמָא שְׂבַעַת יָמִים' – הביטוי 'או בעצם אדם' נדרש כאילו כוונתו 'בעצם [או ב]אדם'. לפי אפשטיין המדרש אינו מצטט כאן את נוסח הפסוק אלא את הנוסח המשתמע לאחר דרשתו. אולם במקרה זה נראה לקבל את הצעתה של ו' נועם ('מקומראן למהפכה התנאית – הבטים בתפיסת הטומאה', ירושלים תש"ע, עמ' 154-155) שלפני חז"ל פסוק טז כלל את הביטוי 'או בדם' כפי שאכן מופיע בפרפרזה של מגילת המקדש לפסוק טז: 'וכול איש אשר יגע על פני השדה בעצם אדם מת ובחלל חרב או במת או בדם אדם מת או בקבר'. מפתיע שגם נועם סבורה שהנוסח 'או בדם' המשתקף במגילת המקדש ובס"ו אינו אלא נוסח תנייני 'שנולד מתוך שילוב של תוספת הלכתית עתיקה, כמין מדרש קדום, אל תוך הפסוק' (שם, עמ' 155).

הציטוטים הוא יד המקרה, והדעת נותנת שגם אם ברקע עומד נוסח אחר המשקף את התוכן של הליכת אלקנה אחרי חנה, הרי לישון הציטוט משמואל הותאמה התאמה סגנונית ללשון הפסוק בשופטים.¹⁰²

דוגמה נוספת לשכתוב של פסוק מטעמי סגנון מופיעה בבבלי זבחים ק"ט ע"ב. כראיה לכך שירושלים היא מקום מנוחת הארון מובא הציטוט: 'דכתיב ויהי כנוח הארון'. כבר העיר רש"י על ציטוט זה 'חיפשתיו ולא מצאתיו' והציע במקומו פסוק אחר,¹⁰³ וכיוצא בו הציעו גם בעלי התוספות שני כתובים העוסקים במנוחת הארון.¹⁰⁴ בשני עדי נוסח של הסוגיה¹⁰⁵ מופיע פסוק ראיה אחר, אולם נראה כי נוסחאות אלו הן תיקון לנוסח הקשה המצטט פסוק לא ידוע.¹⁰⁶ לא ברור אם כוונת רש"י ובעלי התוספות להציע תיקון נוסח או לטעון שהציטוט שבסוגיה הוא פרפרזה המכוונת לפסוקים אלו, אולם דומני שהפתרון הוא לראות בציטוט פרפרזה לפסוק מפרשת 'ויהי בנסוע הארון' שבבמדבר פרק י - 'ויהי כנוח הארון' הוא פרפרזה לפסוק ל"ו ('ובנוחה יאמר'), הבנויה באופן סגנוני על היפוך של הפסוק הקודם לו 'ויהי בנסוע הארון'. במקרה זה, שלא כבדוגמה הקודמת, אין מדובר בהשפעה סגנונית של פסוק אחר המובא בסוגיה בסמוך אלא בהשפעת פסוק הסמוך בתורה. ייתכן שהצורך בפרפרזה סיבתו שהארון אינו נזכר בפסוק המקורי.

דוגמה אחרת מופיעה בספרי במדבר פ"ס פד, עמ' 205 (וכיוצא בו בדרשה המקבילה בספרי-זוטא במדבר י, לה, עמ' 266). שם מוצגת סתירה בין הפסוק במדבר ט, כג 'על פי ה' יחנו ועל פי ה' יסעו' ובין אחד מהפסוקים המתארים את הנסיעה על פי משה ('על פי ה' ביד משה' או 'ויאמר משה קומה ה'). בסיום הדרשה מופיעה החתימה: 'נמצית מקיים' 'על פי משה יחנו' ונמצית מקיים "על פי ה' יחנו".¹⁰⁷ הציטוט הראשון אינו קיים במקרא, ונראה שהוא פרפרזה שנוסחה בהתאם לסגנון של הפסוק האחרון. מלבד דרשות אלו בספרי ובסז"ב, הביטוי המקדים 'נמצית מקיים' מופיע ארבע פעמים נוספות במדרשי ההלכה.¹⁰⁸ אמנם בהיקריות

¹⁰² דוגמה נוספת של התאמה סגנונית ניתן לראות בבבלי ראש השנה ז ע"א, שם הפסוק מזכ' ז, א: 'בארבעה לחדש תשיעי בכסלו' מופיע בכ"י מינכן 140 וענלאו 218 כך: 'בחדש התשיעי הוא חדש כסלו'. דומה כי נוסח זה נוצר בהשפעה הסגנונית של שני הפסוקים מאסתר המצוטטים גם הם באותה הדרשה: 'בחדש העשירי הוא חדש טבת', 'בחדש הראשון הוא חדש ניסן'.

¹⁰³ דה"ב ו, מא: 'ועתה קומה ה' אלהים לנוחך אתה וארון עוזך'.
¹⁰⁴ אחד מיהושע ג, יג: 'ויהי כנוח כפות רגלי הכהנים נשאי ארון ה', ואחד במדבר י, לה-לו: 'ויהי בנסוע הארון... ובנוחה יאמר'.

¹⁰⁵ בכ"י מינכן 95 מופיע הפסוק מיהושע ג, יג, ואילו בכ"י קולומביה התימני מופיע הפסוק מדה"א ו, טז: 'ואלה אשר העמיד דויד על ידי שיר בית ה' ממנוח הארון'.

¹⁰⁶ אמנם ניתן להסביר את הנוסח הקשה כקיצור של הפסוק מיהושע: 'ויהי כנוח... הארון' ולהתעלם מההבדלים הקלים לעומת נוסח המסורה לפסוק זה (ביהושע: 'ויהי כנוח... ארון ה'), אולם מלבד הקיצור המפתיע הקושי העיקרי הוא שהפסוק אינו עוסק כלל במנוחת הארון אלא במנוחת רגלי הכהנים.

¹⁰⁷ בכמה מעדי הנוסח לישון הפרפרזה מופיעה גם בסתירה המוצגת בפתיחה (עם לישון 'וכתוב אחד אומר'), אולם מסתבר שהם מייצגים שלב מאוחר ומדורדר יותר של הנוסח (ראה דיונו של כהנא, לעיל הע' 86, כרך ג, עמ' 575-576).

¹⁰⁸ ראה הפניות אצל כהנא (הע' קודמת), עמ' 577 הע' 38.

אלו מצוטטים פסוקים כלשונם בנוה"מ, אולם מאחר שהביטוי נדיר ניתן לטעון שהוא משמש לעתים כמונה מקדים לפרפרזה (דומה לביטוי 'אמרה תורה').¹⁰⁹

התאמה סגנונית של לשון הציטוט משתקפת גם באופן שבו חז"ל יוצרים ציטוט חדש מעירוב של פסוקים. תופעה העירוב נזכרה אצל בעלי התוספות, אולם אין כאן רק הדבקה טכנית בלבד, אלא לעתים מצריך העירוב שינוי של לשון הפסוק בהתאם לסגנונו של הפסוק השני. דוגמה לכך מובאת בסוגיית הירושלמי, יבמות ח, ג, ט ע"ג. הסוגיה מביאה הוכחה שנישים אינן נכללות באיסור העמוני והמואבי לבוא בקהל ישראל (דב' כג, ד) באמצעות דרשה על הפסוק הסמוך שמנמק את האיסור: 'כת' 'אשר שכר עליך ואשר יעץ' – מי דרכו לשכור? האיש ולא האשה, מי דרכו ליעץ? האיש ולא האשה'. הפסוק המצוטט כאן הוא דברים כג, ה: 'ואשר שכר עליך את בלעם בן בעור מפתור ארם נהרים לקללך'. המילים 'ואשר יעץ' מבוססות ככל הנראה על דברי מיכה ו, ה: 'עמי זכר נא מה יעץ בלק מלך מואב'. אם כן, יש כאן לא רק שילוב של שני פסוקים אלא גם ניסוח מחדש של הפסוק השני בהשראת הראשון.¹¹⁰

סיכום

ההנחה המקובלת שחז"ל שמרו בדקדקנות על נוסח המקרא בציטוטיהם נכונה ברוב גדול של המקרים. אולם לצד זה קיימת גם תופעה נדירה למדי של שינויים מכוונים בלשון הציטוט, הנובעים מההקשר הדרשני, הליטורגי או מסיבות סגנוניות. תופעה נפוצה יותר היא שינויים קלים בלשון הפסוק המתאימים את הציטוט ללשון הדרשה. לאחר שראינו את התופעה הנדירה של שינויים מכוונים ומשמעותיים בלשון הפסוק המצוטט, ייתכן שגם בכמה מהשינויים הקלים, הנפוצים הרבה יותר, יש לראות שינויים קדומים בהשפעת הדרשה. דומה כי עצם קיומן של התופעות הללו יכול ללמד שהחופש הדרשני של חז"ל המוכר לנו היטב

¹⁰⁹ עוד דוגמה לשינוי מכוון בלשון הציטוט שאיננה ממש ציטוט פסוק היא לשון הפסוק מדברים ו, כ: 'מה העדות והחקים והמשפטים אשר צוה ה' אלקינו אתכם', המופיעה כשאלת החכם בהגדה של פסח. דרשה זו מקורה במכילתא דר"י מס' דפסחא יח, עמ' 73, והיא מופיעה גם בירו' פסחים י, ד, לז ע"ד. בכמה עדי נוסח קדומים של ההגדה, בדפוס המכילתא ובירושלמי הנוסח הוא 'אשר צוה ה' אלקינו אותנו', ונוסח זה מתועד גם בתרגום השבעים ובוולגטה. ד' גולדשמידט (הגדה של פסח, עמ' 29) סבור שנוסח זה הוא תיקון שנועד לשייך את החכם לכלל ולהבדילו משאלת הרשע ('מה העבודה הזאת לכם'), שעליה נאמר שהוציא עצמו מן הכלל (ואין זיקה בין שינוי זה לנוסח התרגומים). חוקרים אחרים טענו שמדובר בנוסח מקורי שעמד לפני חז"ל, כפי שעולה מהתרגומים (ראה ש' וז' ספראי, הגדת חז"ל, ירושלים תשנ"ח, עמ' 123). אולם במקרה זה גם לפי הסבורים שיש כאן שינוי מכוון מדובר בניסוח של שאלת החכם המיוסדת על מילות הפסוק ולא לשון ציטוט של ממש (כדברי רמ"מ כשר, הגדה שלמה, ירושלים תשכ"א, עמ' 121 ובהפניותו שם). וראה

דיונו של מאורי, לעיל הע' 1, עמ' 278-279.

¹¹⁰ מקור זה הביא ח' הלר כדוגמה לדרכם של חז"ל לערב פסוקים זה בזה (על תרגום השבעים בקונקורדנציה היכל הקדש, ניו יורק תש"ד, עמ' 31), אך אין הוא מדגיש את שינוי לשון הפסוק המופיע בעירוב זה. במקרה זה התוספת אמנם מחזקת את הדרשה, אולם אין היא נחוצה לה, שהרי ניתן היה להסתפק בדרכו של האיש לשכור.

בדרכי הדרשה נוגע במידת מה גם לציטוטי הפסוקים המובאים במסגרתה.¹¹¹ ההכרה בהיקפה של התופעה תלויה בין השאר באופי עבודתם של המסרנים והמעתיקים ובמידת המעורבות שלהם בתיקונו ושיבושו של הטקסט. מאחר שהיקף החומר שבחנתי אינו רחב דיו,¹¹² שאלות רבות נותרו פתוחות: האם תופעה זו אופיינית רק לפסוקי הנ"ך, או שמא היא קיימת גם בציטוטים מהתורה? מהם סוגי השינויים הקיימים? האם ניתן למצוא הבדל בעניין זה בין ספרות התנאים לספרות האמוראים ולמדרשים המאוחרים? התופעה הנפוצה יותר – המעבר לגוף שני בציטוט הפסוק, מתאימה לדרשה הפונה לקהל, וייתכן שבחינת תופעה זו יכולה לתרום למענה לשאלה אם הדרשות בחיבורים שונים אין מקורן בבית המדרש אלא בדרשות לקהל הרחב בבית הכנסת.

¹¹¹ ראה תהייתו הדומה של לים (1997, לעיל הע' 58) עמ' 9, על ציטוטי הפסוקים בפשרים ואצל פאולוס. בנושא זה אני דן גם בעבודת הדוקטור (לעיל הע' 70), פרקים ג-ד.

¹¹² מחקר כזה דורש מעבר שיטתי על כל ציטוטי הפסוקים בספרות חז"ל או לפחות מדגם רחב יותר של ספרים מחלקים שונים של המקרא. בכל מקור יש לבחון את עדי הנוסח על מנת לגלות את השינויים שלפעמים נשתמרו בעד אחד בלבד. עבודה זו מתקיימת בעבודה על אפראט 2 במפעל המקרא באוניברסיטה העברית, אולם מטבע הדברים היא דורשת זמן רב.

נספח

השפעת הדרשה על לשון ציטוט הפסוק - בספרי זכריה ומלאכי

בנספח זה מובאים מקרים שבהם לנוסח הפסוק המצוטט בספרות חז"ל (ושונה מנוסח המסורה) יש זיקה ללשון הדרשה על הפסוק. אמנם במקרים רבים קשה להכריע אם החילוף משקף שינוי בהשפעת הדרשה, אם הוא נובע משיבוש ואם הוא קדום או מאוחר. מטרת הנספח היא לספק תמונה שלמה ורחבה יותר לאמור בסעיף א במאמר ולהציג גורמים אפשריים להבדלי נוסח מעין אלו.

א. הבדלים זקדוקיים

1. זכריה ה, ח: 'ויאמר זאת הרשעה וישלך אתה אל תוך האיפה וישלך את אבן העפרת אל פיה'.

פסוק זה נדרש במסגרת הסיפור המפורסם על ביטול יצר עבודה זרה המופיע בבבלי יומא סט ע"ב (הנוסח ע"פ כ"י מינכן 6):

אמרי היכי נעביד? ניקטליה? רמי קלא ומחריב ליה לעלמא. אמר להו נביא שדיוה בדודא וכסיוה באברא, דאברא שייב קלא, ואוקידו נורא מתתאי וקליוה שנאמר 'ויאמר זאת הרשעה' וישלך את אבן העפרת אל פיה'.

לפי הפשר החדש שניתן לפסוק, 'הרשעה' (=יצר עבודה זרה) מושלכת ל'איפה' (=דוד) ונסתמת ב'עופרת'. בנוסח כ"י אוקספורד 366 הפסוק מזכיר מצוטט באופן אחר: 'ויאמר זאת הרשעה השליכו אותה אל תוך האיפה וישלך אותה אל תוך האיפה ויתן את אבן העפרת אל פיה'. השינוי הבולט כאן מנוסח המסורה הוא תוספת של ציווי להשלכה. ייתכן שנוסח כ"י אוקספורד מעיד לא על תוספת ציווי בפסוק אלא על הערת גיליון עם נוסח אחר (שבו במקום לשון הביצוע 'וישלך' מופיע הציווי 'השליכו' או צורת עבר נסתרים 'השליכו') שנכנסה לתוך הטקסט. לשון הרבים 'השליכו' מפתיעה במיוחד מאחר שכל מראה הנבואה מתואר בלשון יחיד כלפי הנביא. נראה שניתן להסביר שינוי זה, אם כוונתו לצורת הציווי 'השליכו', כהתאמה לסיפור הבנוי על הפסוק, שבו מופיעה עצתו של הנביא להשליך את היצר לדוד ('שדיוה לדודא וכסיוה באברא'). דומה כי הנוסח 'השליכו' מכניס את הציווי המתואר בסיפור לנוסח הפסוק, וכך נוצרה לשון הרבים המפתיעה 'השליכו' כתרגום לצורת הרבים 'שדיוה' שבסיפור.

2. זכריה ט, טו: נדון במאמר (עמ' 16).

3. זכריה יא, י: נדון במאמר (עמ' 6 דוגמה 3).

4. זכריה יב, ח: נדון במאמר (עמ' 5 דוגמה 2).

5. זכריה יג, ו: נדון במאמר (עמ' 7-9 דוגמה 4).

6. מלאכי ב, ו: 'בשלום ובמישור הלך אתי'.

תוספתא סנהדרין א, ב, עמ' 415 (ע"פ כ"י וינה): 'אהרן הוא עושה שלום בין אדם לחבירו שנ' בשלום ובמישור הלך אתו וגו'. בנוסח המסורה הדובר הוא האל, ולכן הנוסח הוא 'הלך אתי'. אמנם מדובר בשינוי גרפי זעום, אולם ייתכן שיש כאן השפעה של הדרשה העוסקת באהרן אשר עושה שלום בין אדם לחברו, דהיינו 'אתו'.

שינוי דומה קיים בכ"י לונדון שבויקרא רבה ג, ו, עמ' עא: 'בשלום ובמישור הלך איתו – שלא היראה אחר דרכי המקום כדרך שלא היראה אברהם אבינו'. הדרשה מזכירה את האל בגוף שלישי, וייתכן שגם כאן הפסוק שונה (או שובש) בשל כך.

7. מלאכי ב, ט: 'וגם אני נתתי אתכם נבזים ושפלים לכל העם'.
בבבלי תענית כ ע"א (הנוסח ע"פ כ"י יד הרב הרצוג):

וגם אני נתתי אתכם נבזים ושפלים לכל העם [מל' ב, ט] – אמר רב יהודה אמר רב לברכה, דלא מוקמי מינן לא ריש נהרי ולא גזי רפטי ולא ריש כרכי ימא.

רב יהודה דורש את פסוק הפורענות ככרכי ומסביר שבעקבות מצבם השפל של ישראל לא ישתמשו בהם לתפקידי גבייה. בנוסח זה הדרשן משתמש בלשון מדברים אף שבפסוק מופיעה לשון נוכחים, מאחר שהוא רואה את עצמו חלק מישראל שאליהם הפסוק פונה. בנוסח כ"י מינכן 140 קיים שינוי הן בלשון הציטוט והן בנוסח הדרשה: 'וגם אני נתתי אותם... דלא מוקמי מיניהן לא ראשי נהרי'.

מאחר שהנבואה בפרק ב' של מלאכי פונה לישראל בלשון נוכחים, נראה שהנוסח 'אותם' אינו מקורי. הנוסח 'מניהו' שבדרשה מופיע בעוד שני עדי נוסח של הבבלי (כ"י אוקספורד ודפוס ספרדי), ובהם בלשון הציטוט מופיע 'אתכם' כנוסח המסורה. מכאן מסתבר שהחילוף 'מינן/מניהו' שבדרשה קדום, ואילו הלשון 'אותם' שבכ"י מינכן 140 משקפת אשגרה של הסופר בעקבות לשון הדרשה ('מניהו').

8. מלאכי ג, ה: 'וקרבתי אליכם למשפט'
תנחומא בובר נשא ה, טו ע"ב (על פי המהדורה):

לפי שאני ה' חוקר לב בוחן כליות ולתת לאיש כדרכיו כפרי מעלליו [יר' יז, י], ואני הוא שמקרב אתכם למשפט, שנאמר וקרבתי אתכם למשפט.

את השינוי ללשון 'אתכם' ניתן להסביר בהשפעת לשון הדרשה. ייתכן שהשפעת הדרשה ניכרת גם בקריאה שונה של המילה 'וקרבתי' בתנועת צירה ובבניין פיעל (בנוסח המסורה: 'וקרבתי'). חיזוק להצעה זו ניתן לראות בנוסח כ"י וטיקן של בבלי חגיגה ה ע"א: 'וקרבתי', המעיד על הניקוד בצירה. אבל ייתכן שיש כאן נוסח מקורי שעמד לפניהם, ושהמילה 'קרבתי' נקראה בקמץ כמו הצירוף שביחזקאל לז, יז: 'וקרב אתם'.

9. מלאכי ג, ט: 'במארה אתם נארים ואותי אתם קובעים הגוי כלו'
בבלי ב"ב ס ע"ב (ע"פ כ"י אסקוריאל):

אמ' להם בואו ואומר לכם שלא להתאבל כל עיקר אי אפשר שכבר נגזרה גזרה ולהתאבל יותר מדאי אי אפשר שאין גוזר' גזירה על הציבור אלא אם כן רוב הצבור יכולין לעמוד בה.

אמ' רב אדא מאי קראה? במארה אתם נארים ואותי אתם קובעים הגוי כלן - אי איכא גוי כלו אין ואי לא לא.

הנוסח 'הגוי כלו' כנוסח המסורה מופיע ברוב כתבי היד, והוא נתמך גם מהמשך הדרשה ('אי איכא גוי כלו'). אולם בכ"י אוק' 249 קיים נוסח אחר של הפסוק ושל הדברים שאחריו: 'מאי קרא במראה אתם נראים'¹¹³ ואותי אתם קובעים הגוי כולם - אי איכ' כולם אין אי לא לא'.

ניתן להציע שני הסברים לחילוף 'כלו/כולם': אפשר שנוסח הדרשה הייחודי של כ"י אוקספורד - 'אי איכא כולם אין', השפיע על לשון הציטוט.¹¹⁴ ואפשר שכתב היד משקף נוסח מקרא אחר המשתקף גם בלשון הדרשה השונה. ייתכן שניתן להביא סמך לנוסח זה מנוסח הציטוט שבדפוס ונציה: 'הגוי כולן' (המשך הדרשה 'אי איכא...! חסר). אמנם ייתכן שיש כאן שיבוש גרפי קל בלבד, אולם ייתכן שמשקף כאן הנוסח 'כולם' (סיומת הנו"ן לצורת הרבים בהשפעת לשון חז"ל).

10. מלאכי ג, טז: 'אז נדברו יראי ה' איש אל רעהו ויקשב ה' וישמע'

הדרשה בשמות רבה כא, ג מלמדת שהקב"ה שומע לתפילות הצדיקים בעולם הזה וגם לעתיד לבוא (הנוסח ע"פ דפוס קושטא):

ולעתיד לבא הם מדברים ואני אשמע [יש' סה, כד]. ומה הם מדברים? אלא כל אחד ואחד עומד ומשמיע תלמודו כביכול הוא יושב ומשמיע עמהם, שנאמר אז ידברו יראי ה' איש אל רעהו.

הנוסח 'ידברו' אינו תואם את ההקשר של הפסוקים העוסקים בתגובת ה' לדיבורם של יראי ה' בהווה על חוסר התועלת בשמירת דברי ה'. מסתבר שהשינוי נובע מהדרשה שלפיה הפסוק מכווון לעתיד לבוא,¹¹⁵ אולם מכיוון שהשינוי נשתמר רק בעד נוסח אחד, ייתכן שיש לתלות אותו באחד הסופרים.

11. מלאכי ג, יז: נדון במאמר (עמ' 5 דוגמה 1).

12. מלאכי ג, כא: 'ועסותם רשעים כי יהיו אפר תחת רגליכם ביום אשר אני עשה אמר ה' צבאות'.

תוספתא סנהדרין יג, ד (ע"פ כ"י ארפורט):

¹¹³ החילוף הראשון 'במראה אתם נראים' אינו מענייננו כאן, וייתכן שהוא משקף נוסח מקורי כפי שעולה מהנוסח שנשתמר בקומראן (4QXII^a): 'ומראים אתם ראים'.

¹¹⁴ ראה דוגמא 7 בנספח.

¹¹⁵ קריאה זו אפשרית מצד הפתיחה 'אז', המשמשת במקרא הן ללשון עבר והן ללשון עתיד. הבנה זו של הדרשה בזיקה לעתיד (ללא שינוי בלשון הפסוק) מופיעה בדרשות נוספות.

פושעי ישראל בגופן פושעי אומות העולם בגופן יורדין לגיהנם ונידונין בה שנים עשר חודש ולאחר שנים עשר חודש נפשותן כלה וגופן נשרף וגיהנם פולטתן ונעשין אפר והרוח זורה אותן ומפזרתן תחת כפות רגלי הצדיקים שנ' ועשותם רשעים כי יהיו אפר תחת כפות רגלי צדיקים ליום עושה אמר ה' צבאות.

סדר אליהו רבה ג, עמ' 15 (ע"פ כ"י וטיקן 31):

מיד הולכין צדיקים ועומדין על עפרן שלרשע' ומבקשין עליהן רחמים. והקב"ה מעמידן מעפרן על רגליהם. שנ' 'ועשותם רשעים כי יהיו אפר' תח' כפ' רגליהם' וגו'.

השפעת הדרשה כאן ברורה. מאחר שמדובר בחילוף הקיים בכ"י אחד ובהשפעה של מילים סמוכות, ייתכן מאוד שיש להסביר זאת כאשגרות של סופרים.

ב. תוספות, השמטות וקיצורים

13. זכריה ב, ט: 'ואני אהיה לה' נאם ה' חומת אש סביב ולכבוד אהיה בתוכה'. הפסוק מצוטט בשני מקורות שונים ללא המילה 'לה'.¹¹⁶ בכ"י אחד של תנחומא צו ב: 117 'וישראל על שעשו עצמן נבזין ושפלים מתנחמים באש שנאמר ואני אהיה נאם ה' חומת אש סביב', ובכ"י אחד של שמות רבה כ, יה, לט ע"ד: 118 'מהו 'ויסב'?' שהקיפן הקב"ה כשם שנאמר ואני אהיה נאם ה' חומת אש סביב ולכבוד אהיה בתוכה'. הפסוק במקורו מדבר על ירושלים אשר תשב פרזות וה' יהיה חומת האש המגנה עליה, ואילו בשתי הדרשות הללו הפסוק משמש ראיה ליחסים שבין ה' לישראל. מילת היחס 'לה' בנטיית יחיד אינה מתאימה לדרשה על ישראל בלשון רבים, ולכן מסתבר שהיא הושמטה בשל כך.¹¹⁹ הופעת השינוי בכל אחד מהחיבורים בכ"י אחד בלבד מחזקת את האפשרות שמדובר בשינוי של סופרים. את הדמיון שבין השמטה ובין שינוי של חלקים בפסוק¹²⁰ ניתן לראות בציטוט שבאיכה רבה פרשה א, מח ע"א: 121 'חטאו באש ולקו באש... ומתנחמין באש ואני אהיה להם נאם ה' חומת אש סביב [זכ' ב, ט]'. במקרה זה המילה 'לה' הוסבה ללשון הרבים 'להם' המתאימה לדרשה על ישראל.

14. זכריה יא, ת: 'ואכחד את שלשת הלעים בירח אחד'.

¹¹⁶ בפשיטתא מופיע במקום 'לה': 'בגוה' [=בתוכה] אולי בהשפעת "אהיה בתוכה" שבהמשך הפסוק.

¹¹⁷ הנוסח על פי כ"י קיימברידג' 1212

¹¹⁸ הנוסח על פי כ"י ירושלים 5977.

¹¹⁹ יש להעיר שבשמות רבה מצוטט גם חלקו האחרון של הפסוק שבו מופיע הכינוי לנסתרת במילה 'בתוכה'. אפשר שהמחזיקה חלה רק בחלקו העיקרי של הפסוק המשמש לדרשה, אך ייתכן עוד שהשלמת הציטוט היא מאוחרת.

¹²⁰ על השימוש של המדרש בהשמטת מילים מהפסוק כדי להתאימו לדרשה ראה לעיל עמ' 12.

¹²¹ הנוסח על פי מהדורת בובר המבוססת על כ"י רומא קזנטנזה H 3112. בכ"י פרמה דה רוסי 1400 ובכ"י לונדון מרגוליות 1076 הקטע עם הציטוט איננו. בכ"י אוקספורד נויבאור 164 הנוסח הוא כנוסח המסורה.

תוספתא סוטה יא, י (כ"י וינה):

ר' יוסה בר' יהודה אומ' כיון שיצאו ישראל ממצרים נתמנו להן שלשה פרנסין טובין אילו הן משה אהרן ומרים בזכותן נתנו להן שלש מתנות... מת משה בטלו שלשתן ולא חזרו שנ' ואכחיד את שלשת' בירה אחד.

קיצור דומה קיים בסדר עולם רבה י, בכ"י לנינגרד אנטונין 891: 'אלא מה תל' לו' 'ואכחיד את שלשתן'. ייתכן שיש כאן אשגרה של סופר בלבד, אך ייתכן שהקיצור נועד להתאים את הפסוק המדבר על 'שלשת הרועים' לדרשה שעניינה הכחדת שלוש המתנות בזמן מותו של משה.

15. זכריה יב, יא: 'ביום ההוא יגדל המספד בירושלם כמספד הדד רמון בבקעת מגדון'. בבלי מועד קטן כה ע"ב פ"ב ע"פ כ"י וטיקן 134 (ובדומה לכך במגילה ג ע"א):

נענה ר' עקיבא וא' ביום ההוא יגדל המספד בירוש' כמספד הדרימון בן טבריימון בבקעת מגידו וא' רב יוסף אילמלא תרגומא דהאי קרא לא ידענא מאי קא' בעידנא ההיא יסגא מספדנא בירושלם כמספדא דאחא[ב] בן עמרי דקטל' הדרימון בן טבריימון וכמספד יאשיהו בן אמון דקטל יתיה פרעה חגירא בבקעת מגידא

נוסח זה הכולל את השם המלא בהתאם לפירוש המוצג בתרגום הארמי מופיע ברוב כתבי היד של בבלי מועד קטן (המצטטים חלק זה של הפסוק),¹²² וכיוצא בזה גם ברבים מכתבי היד של המקבילה בבבלי מגילה ג ע"א.¹²³ לאור העדים הרבים בשני המקומות מסתבר שיש כאן שינוי קדום, שיתכן שהוא משקף את הנוסח שעמד לפניו¹²⁴ אולם ייתכן שהתוספת 'בן טבריימון' המופיעה בתרגום הוכנסה בעקבותיו לציטוט הפסוק.

16. מלאכי ב, יב: 'יכרת ה' לאיש אשר יעשנה ער ועונה מאהלי יעקב ומגיש מנחה לה' צבאות'.

הדרשה בבבלי שבת נה ע"ב (הנוסח ע"פ כ"י אוקספורד):

אמ' רב פינחס לא חטא שנא' ואחיה בן אחיטוב אחי איכבוד בן פינחס בן עלי וגו' איפשר חטא בא לידו והכתוב מיחסו? והלא כבר נאמ' יכרת ה' לאיש אשר יעשנה ער ועונה מאהלי יעקב ומגיש מנחה לה' צבאות - אם ישראל הוא לא יהיה לו ער עם חכמים ועונה בתלמידים ואם כהן הוא לא יהיה לו בן מגיש מנחה לה' צבאות.

בנוסח של דפוס ונציה קיימת תוספת בתוך ציטוט הפסוק: 'יכרת ה' לאיש אשר יעשנה לא יהיה לו ער ועונה מאהלי יעקב'.

¹²² כ"י לונדון, וטיקן 108, וטיקן 134 וד"ו.

¹²³ כ"י לונדון, מינכן 95 ווטיקן 134.

¹²⁴ השווה לשם 'הדד בן טבריימון' המופיע במלכים א טו, יח.

דרשה זו מופיעה גם במסכת סנהדרין פב ע"א,¹²⁵ וגם שם בכ"י קרלסרוהא מופיע נוסח זהה בציטוט, ולפי נוסח זה יש לפרש שהמילה 'לאיש' כוונתה 'את האיש' (למ"ד אקוזטיבית), אולם ייתכן שאין כאן נוסח מקורי אלא שיבוש או גלוסת פירוש שהוכנסה לציטוט הפסוק על פי המילים 'לא יהיה לו' המופיעות בהמשך בדרשה. אם אכן מדובר בשיבוש, מפתיע שהוא חל אצל שני סופרים שונים בשתי סוגיות שונות ואולי יש בכך עדות לקדמותו.

17. מלאכי ג, ג: וישב מצרף ומטהר כסף וטהר את בני לוי.
בבבלי קידושין עא ע"א מופיע (כ"י אוק' 367):

שבטו של לוי מטהר תחלה שנ' וישב מצרף ומטהר כסף וטהר את בני לוי.
א"ר יהושע בן לוי כסף מטהר ממזרים שנ' וישב מטהר כסף וגו' מגישי מנחה בצדקה.

בדרשה הראשונה הפסוק מצוטט כנוסח המסורה. הקיצור בציטוט שבדרשת ריב"ל מתאים לתוכן הדרשה שהכסף מטהר ממזרים.

18. מלאכי ג, יב: 'כי תהיו אתם ארץ חפץ'.
פסיקתא רבתי כט, קלט ע"א (ע"פ כ"י פארמה 1240):

אתי מלאכי אמר לה קומי קבלי כוס תנחומים. אמר מה בידך, מה בכו' ומה! כ!פירך.
אמ' לה כך אמר לי הק'. אמ' לה 'כי תהיו אתם ארץ חפץ אמר ייי צבאות'.
אמרה לו מלאכי אתמול אמרת לי 'אין לי חפץ בכם אמ' ייי צבאות ומנחה לא ארצה מידכם'. ועכשיו את אומר 'כי תהיו אתם חפץ'? לאילו נאמ'נ}ין לראשונה או לאחרונה? הרי תנחומים נתונין לך שהן תנחומי' <של הבל וג'.

בחלק הראשון הפסוק מצוטט במלואו. בחלק השני הפסוק מובא לראיה שיש לקב"ה חפץ בישראל, שלא כבפסוק 'אין לי חפץ בכם', וייתכן שמכאן נובעת השמטת המילה 'ארץ' בציטוט.

¹²⁵ מלבד ההקשר השונה קיים גם הבדל נוסח בין שתי הסוגיות. במסכת סנהדרין מופיע 'אם תלמיד חכם הוא' (במקום 'אם ישראל הוא').